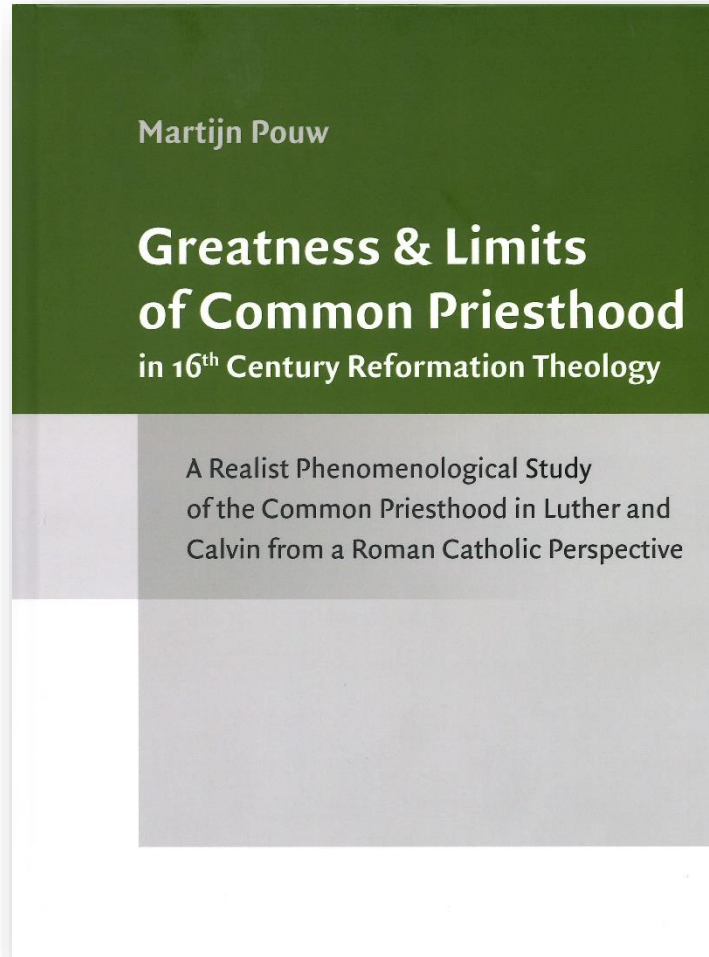
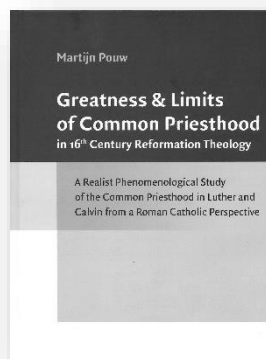

Gemeenschappelijk priesterschap

Perspectief

Foto cover:

Omslag proefschrift Dr. Martijn Pouw
"Greatness & Limits of Common Priesthood"
EAN 9789492701138
Uitgever: Brevier uitgeverij

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

Inhoud

Redactioneel	1
Voorwoord	4
<i>Prof. dr. Herman Selderhuis</i>	
Het gemeenschappelijk priesterschap als gave	6
<i>Dr. Martijn Pouw</i>	
1. Een cadeau geven	6
2. Mogelijke bezwaren	7
3. Jezus Christus en onze vereniging met Hem	8
4. Een overbrugging	9
Van algemeen priesterschap tot nieuwe evangelisatie	11
<i>Prof. dr. Marcel Sarot</i>	
1. Een ongemakkelijk gevoel	11
2. Openheid om van elkaar te leren	13
3. Kenmerk van het priesterschap	14
4. Besluit	17
Opgericht om te dienen	20
<i>Dr. Andreas Wöhle</i>	
1. De titel van het symposium	20
2. Dienen	21
3. Opgericht uit de gebogenheid	21
4. Liefde	22
5. Vergoddelijking	23
6. Dienstbaarheid aan het Woord, dat Christus is	24
7. "Geordend" priesterschap	24
8. Opmerkingen bij het proefschrift	25
9. Besluit	26

Het belang van het echte gesprek en de gezamenlijke studie van bronteksten	29
<i>Prof. dr. Wim Moehn</i>	
1. Opzet en methode.....	30
2...De gehele Calvijn	31
3. Groeiende overeenstemming	33
 Slotbeschouwing	 35
<i>Prof. dr. Rikhof</i>	
1. Vooropmerkingen.....	35
2. Het 'munus triplex' als uitgangspunt.....	36
 Het gemeenschappelijk priesterschap verbindt liturgie en dagelijks leven	 39
<i>Dr. Martijn Pouw</i>	
1. Bedoeling en methode	39
1.1 Case study.....	40
1.2 Fair?	41
1.3 De praktijk.....	42
1.4 Ontwikkeling van theologische opvattingen	43
2. Centrale stelling	43
2.1 Koning, Profeet en ... Priester?	44
2.2 Priesterschap in de liturgie	44
2.3 Priesterschap in het dagelijkse leven	46
2.4 Liefdevolle blik: een verandering	47
3. Conclusie	49
 Personalia	 51
 Colofon	 53

Redactioneel

In 2018 promoveerde Martijn Pouw, priester van de prelatuur van het Opus Dei, in Rome op een proefschrift over het gemeenschappelijk priesterschap bij Luther en Calvijn. Terug in Nederland klopte hij aan bij de Katholieke Vereniging voor Oecumene met de vraag of het mogelijk zou zijn over zijn studie een oecumenisch gesprek te organiseren. Samen zijn we op zoek gegaan naar een Nederlandse uitgever voor het boek en naar een gelegenheid om over het gemeenschappelijk priesterschap een symposium te organiseren.

Het werd een echte oecumenische onderneming. De protestantse uitgeverij Brevier van dr. Pieter Rouwendal werd bereid gevonden deze studie *'Greatness and limits of common priesthood'* uit te geven. Het boek verscheen in oktober 2020 in de academische reeks Summum. Prof. dr. Herman Selderhuis, rector van de Theologische Universiteit van de Christelijk Gereformeerde Kerken in Apeldoorn en directeur van Refo500 was enthousiast over het boek en graag bereid om in samenwerking met de Katholieke Vereniging voor Oecumene het symposium te organiseren. Vanwege de Corona-pandemie moest het worden uitgesteld. Ook in het tweede termijn was het vanwege de pandemie niet mogelijk om het symposium op locatie in Apeldoorn te houden. Maar in ietwat afgeslankte vorm kon het symposium op 7 april 2021 in de vorm van een Webinar onder leiding van Herman Selderhuis gelukkig toch doorgaan.

Het symposium bestond uit twee delen. Na een presentatie door Martijn Pouw reageerden drie vaktheologen op de studie van Martijn Pouw naar de grootheid en grenzen van het gemeenschappelijk priesterschap. In het tweede deel kwamen drie mensen aan het woord die vanuit leefsituatie reflecteerden op hun roeping: een burgemeester, een ondernemer

en een huisvrouw. Het symposium werd met een slotbeschouwing van prof. dr. Herwi Rikhof afgesloten.

In dit nummer van Perspectief publiceren we alleen de theologische bijdragen. De andere reflecties waren niet voor publicatie beschikbaar.

In het voorwoord benadrukt Herman Selderhuis dat er bij alle verschillen van opvatting over het priesterschap een fundamentele, gezamenlijke overtuiging is, namelijk: dat de kerk er is, is te danken aan het priesterlijke werk van Jezus Christus.

In zijn openingswoord gaat Martijn Pouw in op de betekenis van het fenomeen 'schenken' in de relatie tussen mensen en in de relatie tussen God en mens. De vraag waar het op uitdraait is of een mens ook in staat is God iets te schenken?

De studie van Martijn oogstte sympathie, maar ook kritiek.

De katholieke theoloog Marcel Sarot onderschrijft het belang van de thematiek van het algemeen priesterschap, maar heeft methodologische en inhoudelijke kritiek op het boek van Pouw. Met name mist hij de openheid om van andere tradities te leren. Juist wat het algemeen priesterschap betreft is de Rooms-katholieke Kerk schatplichtig aan de reformatoren.

De lutherse theoloog Andreas Wöhle sluit met instemming aan bij het thema van het symposium "Priesterlijke zielen gevraagd m/v" om vervolgens uiteen te zetten waarin de specifieke lutherse opvatting van ministeriële dienstambt gelegen is. Dit ambt wil als zodanig gezien en erkend worden.

De gereformeerde theoloog Wim Moehn is blij met dit katholiek onderzoek naar de opvattingen van Luther en Calvijn, maar vindt wel dat in sommige opzichten Calvijn (en wellicht ook Luther) tekort gedaan worden. Ook stelt hij dat er in het theologisch onderzoek naar de bemiddeling van het heil sprake is van een groeiende overeenstemming tussen katholieken en gereformeerden.

In zijn slotbeschouwing wijst Herwi Rikhof op het belang van het *munus triplex* uit de constitutie *Lumen gentium* van Vaticanum II voor het gesprek over het gemeenschappelijk priesterschap van alle gelovigen. Op grond van de doop hebben alle christengelovigen

hier deel aan en dat verbindt gelovigen en gewijde bedienaren. Het *munus triplex* zou de gemeenschappelijke basis kunnen zijn voor de dialoog over het ministeriële en gewijde dienstambt.

Op uitnodiging van de redactie schreef Martijn Pouw een reactie op de commentaren van theologen. Hierin licht hij de centrale stelling van zijn boek toe en pareert hij de kritiek. In zijn optiek gaat het om de creatieve en vruchtbare verbinding tussen het priesterschap in de liturgie en het priesterschap in het dagelijks leven.

Een mooie oecumenische onderneming is met de publicatie van dit nummer afgerond al blijven er vragen onbeantwoord. Veel genoeg met het lezen. Mocht u willen reageren dan kan dat via secretariaat@oecumene.nl

Geert van Dartel
Hoofdredacteur

Voorwoord

Prof. dr. Herman Selderhuis

Het woord 'priester' wekt bij velen direct associaties op met de Rooms-Katholieke Kerk en dat is terecht. Toch zullen er ook zijn die een verbinding leggen met het spreken van reformator Maarten Luther over 'het priesterchap van alle gelovigen'. En protestanten die thuis zijn in de Heidelbergse Catechismus leggen bij het woord 'priester' de verbinding met Zondag 12 uit dit document waar over de drie ambten van Christus en van de christen wordt gesproken: profeet, priester en koning.

Aan welke confessionele traditie ook maar gedacht wordt, het woord 'priester' is gewoon een begrip uit de Bijbel. Het woord is daar te vinden voor degenen die in de tempel de offers brengt, en in het Nieuwe Testament ook als naam voor de christen die zich wijdt aan God en de naaste. Juist omdat het een bijbels begrip is, lag het voor de hand dat katholieken en protestanten samen hier een studiedag over organiseerden. Aanleiding daarvoor was het boek van priester Martijn Pouw waarin dit thema vanuit de Schrift en de katholieke en protestantse traditie belicht wordt. De Katholieke Vereniging voor Oecumene, Refo500, de Theologische Universiteit Apeldoorn en uitgeverij Brevier vonden elkaar rond het actuele thema van het priesterschap. Actueel is het thema omdat in de christelijke kerken voortdurend wordt nagedacht over het ambt en hoe de priesterselijke taak van de ambtsdrager het beste vorm gegeven kan worden. Actueel ook omdat bij Rome en Reformatie het priesterschap van elke gelovige beleden wordt, maar ook onder druk staat. Priester-zijn betekent immers offers brengen, betekent inzet en overgave aan God, kerk en wereld, betekent dat van mensen veel gevraagd wordt zonder dat er materieel veel mee te verdienen valt.

De bijdragen in dit boek kunnen wat dat betreft stimulerend werken omdat hier mensen aan het woord komen die in hun denken en dagelijks werk priester naar Gods wil willen

zijn, ieder op de eigen plek. Luisteren naar hen kan helpen weer zicht te krijgen op wat priester-zijn betekent.

Bij alle kerkelijke en persoonlijk verschillen die in deze bundel naar voren komen, is er een fundamentele, gezamenlijke overtuiging: dat de kerk er is, is te danken aan het priesterlijke werk van Jezus Christus. Dat te beseffen maakt zowel ootmoedig als actief.

Het gemeenschappelijk priesterschap als gave

Dr. Martijn Pouw

Dank u voor deze gelegenheid om het woord te voeren. Graag wil ik voor u een inleiding verzorgen op het thema van ons symposium "Priesterlijke zielen gevraagd m/v" en met u hierover van gedachten wisselen. Deze inleiding bestaat uit vier korte onderdelen: Ik zal eerst iets zeggen over het fenomeen 'schenken' aan een ander. Vervolgens gaan we het hebben over het schenken aan God, waarbij een paar bezwaren vanuit de reformatie aan de orde komen. Tot slot onderneem ik een poging tot overbrugging, waarbij de persoon van Jezus Christus centraal zal staan binnen het project van de Drie-ene God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

1. Een cadeau geven

Hoe geven we iets aan iemand? Bijvoorbeeld een cadeau. Dit nu kan op vele manieren. Laten we even stilstaan bij de interne en externe aspecten van het fenomeen van het schenken. Allereerst is van belang de persoon van de ander aan wie je het cadeau wil schenken. Je staat in een bepaalde verhouding tot hem of haar met een objectieve en subjectieve kant. Bijvoorbeeld je broer of zus en je houdt van hem of haar. In je hart koester je het verlangen om dit kenbaar te maken. Je bedenkt waar je de persoon in kwestie blij mee kan maken: een boek, een boswandeling met picknick, of een concertbezoek. Vervolgens zet je het voornemen om in concrete daden: aanschaf van het boek (mooi ingepakt), het samenstellen van de picknickmand (met een goede fles wijn) dan wel het kopen van de kaartjes voor het favoriete concert, agenda's vrijhouden, enz. Bij het geven van het cadeau zeggen we er iets passends bij dat uitdrukking geeft aan iets diepers, iets geestelijks: onze waardering voor de ander. De ontvanger zal zich geraakt voelen door het

cadeau, of beter, de liefde 'achter' het cadeau, dit vervolgens uiten in de woorden (dank je wel!) en het vol vreugde accepteren.

We kunnen hier drie aspecten uitlichten, zowel bij de gever als de ontvanger:

- 1) het hart,
- 2) woorden/gebaren en
- 3) daden.

Al deze aspecten zijn belangrijk! We voelen wel aan dat er iets aan schort als verlangens in ons hart nooit worden omgezet in woorden. Evenals woorden, die uiteindelijk alleen maar woorden blijken te zijn. Zo ook zijn er uiteraard daden of woorden die niet gedragen worden door de verlangens van het hart, dat per slot van rekening pover is, en lang niet altijd 'meekomt'. Kortom, bij de analyse van het fenomeen 'schenken' onderscheiden we deze aspecten, maar we mogen ze niet van elkaar scheiden. Op zichzelf genomen is geen van de drie aspecten voldoende, maar wel voorwaarde voor een geslaagde schenking.

Hoe geven we nu iets aan God? We voelen wel aan dat dit andere koek is; God is immers van een geheel andere orde. God is Schepper, Almachtig, Eeuwig, Majesteit, Heilig, Barmhartig, Rechtvaardig, enz. en wij zijn dat allemaal niet. De eerste vraag is uiteraard: kunnen we eigenlijk wel iets aan God geven?

2. Mogelijke bezwaren

Nu zagen de reformatoren wel enige bezwaren in het schenken door mensen aan God. Luther en Calvijn wezen er onder meer op dat wij helemaal niet in staat zijn om iets aan God aan te bieden. Eigenlijk kunnen wij alleen maar van God ontvangen. Denk aan de Schepping en de Verlossing. Ga maar na: we hebben onszelf geschapen noch verlost. God hoeft niets van ons te hebben. Maken we Hem dan immers niet afhankelijk van ons? Bovendien, als we menen dat we iets aan God kunnen geven, lopen we het risico om daar maar arrogant van te worden. Het is beter dat we onze gaven, in plaats van ze aan God aan te bieden, aan onze naasten geven.

Nu zit er wel wat in deze bezwaren. Zoals we al hadden gezien, is het inderdaad mogelijk dat we iets doen (een geschenk geven), terwijl ons hart niet gericht is op de persoon van

de ontvanger, maar op onszelf en de eer die daaraan verbonden is (vgl. OT of Mat. 6, 1-4). Ook zou het geschenk aan God door degenen die het voor Hem in ontvangst nemen, kunnen worden aangewend voor eigen gewin i.p.v. de eer van God en daarmee zijn doel missen. Kortom, het is helemaal niet makkelijk voor ons mensen om op de juiste wijze aan God eer te brengen (vgl. Ex 32: het gouden kalf).

3. Jezus Christus en onze vereniging met Hem

Om inzicht te krijgen hoe we iets op de juiste manier aan God kunnen geven, is het zaak te kijken naar Jezus Christus, die immers volledig God en volledig mens is. Ook Hij heeft een hart met verlangens, dat zich uit in woorden, gebaren en daden. Het hele leven van Jezus Christus heeft een goddelijke betekenis en is relevant voor ons, dus *alles* wat Hij gezegd en gedaan heeft. Niet alleen zijn 'publieke optreden', dat samenvalt met de laatste drie jaar van zijn aardse leven (onderricht, wonderen, lijden en sterven, verrijzenis en hemelvaart), maar ook aan zijn zogenoemde 'verborgen leven' (eerste dertig jaar) kunnen we een voorbeeld nemen: zijn gezinsleven, werk als ambachtsman, verplichtingen tegenover de gezagsdragers, enz. Ook al staat er weinig over in de Schrift, het feit alleen al is veelzeggend: zijn hele menselijk leven wordt door Jezus 'vergoddelijkt', d.w.z. door de Heilige Geest aan God de Vader aangeboden en aanvaard. Niettemin is uiteraard het hoogtepunt het Paasmysterie [Verlossing, Lijden en Sterven, Verrijzenis] dat wij vorige week hebben herdacht, gevierd en beleefd. Christenen delen in Jezus Christus en zijn geroepen om zich hun hele leven inniger met Hem te verenigen tot lof en eer van God de Vader.

De reformatoren stelden óók dat christenen zich kunnen verenigen met Christus. Dit gebeurt door het geloof en de wonderlijke uitwisseling (bij Luther) en uitverkiezing en mystieke eenwording (bij Calvijn). Het gaat hier om een ervaring van 'geestelijke eenwording' met Christus, waarin de gelovige/uitverkozene alle gaven van Jezus Christus ontvangt en daarvoor in de plaats de eigen zondigheid aanbiedt. Een van deze gaven is het priesterschap dat inhoudt dat de gelovige *directe toegang* heeft tot de troon van God de Vader (vgl. Heb. 4,16) om het definitieve, eschatologische oordeel te vernemen: ondanks je zondigheid ben je toch, omwille van je geloof in Christus, gered. Gezegd moet worden dat bij de reformatoren 'geestelijk' wordt gesteld tegenover 'aards'. Bij Luther is er sprake van twee sferen, enerzijds de geestelijke sfeer van het geloof, en anderzijds de

tijdelijk-empirische aardse sfeer van het hier en nu. Deze sferen lijken elkaar uit te sluiten en precies tegengesteld aan elkaar te zijn. Vandaar ook dat Luther beweerde dat hij in geloof volledig heilig was, terwijl hij tegelijkertijd in de wereld precies het tegenovergestelde was: volledig zondaar.

Door zo'n strikte scheidslijn aan te brengen tussen deze twee sferen ontstaat een vorm van dualisme, waarin het lastig wordt voor de gelovige om het leven, werk en relaties in de temporeel-aardse sfeer te verbinden met God (te schenken aan God). In het hier en nu van ons aardse bestaan waar wij nog onderweg zijn, rest ons slechts om ons 'niets-zijn' in Christus aan God aan te aanbieden tot zijn meerdere eer en glorie. Hoewel ik hier tot op zekere hoogte in mee kan gaan, vraag ik me toch af of hiermee alles is gezegd.

4. Een overbrugging

De reformatoren hebben dus groot gelijk: wij, zondaars, kunnen uit onszelf niets aan God geven. Maar is deze constatering een eindstation of veeleer een beginpunt? Is niet juist het project van God, aldus Paulus, om "het heelal in Christus onder één hoofd te brengen, alle wezens in de hemelen en alle wezens op aarde, in Hem" (Ef. 1, 9-10)? Laten we eens kijken naar het grotere plaatje van het project van God en de rol van de mens daarin.

God zelf is familie (de drie Goddelijke Personen Vader, Zoon en Heilige Geest, die één zijn) en bron van Leven, heiligheid, enz. God wil ons opnemen in zijn familie, en ons betrekken in zijn gemeenschap van leven en liefde. Maar wij zijn nog onderweg. Hoe kan dat nu?

Jezus Christus is de brug tussen hemel en aarde; het Woord is mens geworden om de intimiteit te herstellen die verloren was gegaan door onze verwijdering van God (de zonde). Dit heilswerk, het herstel van de Schepping door de zelfgave van Christus aan de Vader door de Heilige Geest, heeft een *historische dimensie* (zijn dienende aardse leven) **én een aan ruimte en tijd overstijgende dimensie**. Alle handelingen van Jezus, God en mens, hebben een tijdelijke en een eeuwige waarde. Het verlossingswerk duurt nog voort in de tijd en ruimte. Jezus Christus zit nu – *as we speak* – aan de rechterhand van de Vader om voor ons ten beste te spreken. Maar dat niet alleen! Jezus geeft zich nu nog steeds aan God de Vader, en zij zenden samen de Heilige Geest om ons daarin te betrekken. De Heilige Geest wordt gestuurd in onze harten en maakt ons duidelijk dat wij in Christus

kinderen zijn van God de Vader (vgl. Gal. 4,4). Hij brengt de ontmoeting tot stand tussen de eeuwige en heilige God en ons mensen die nog onderweg zijn in de temporeel-aardse sfeer.

God blijft dus komen, d.w.z. binnen treden in zijn eigen schepping in tijd en ruimte om ons hier en nu te ontmoeten en ons te vergezellen op onze reis (vgl. Luc. 24, de Emmaüsgangers). Die ontmoeting is innerlijk in ons hart, maar ook uiterlijk met woorden en gebaren in de sacramenten. God past zich dáár aan ons aan. Hij treedt binnen in de Schepping (sacramenteel in brood en wijn), om die te zuiveren en te verheffen, zodat *wij onszelf en onze gaven kunnen terugschenken door aan te sluiten bij het eeuwige offer van Christus aan de Vader*. Dit zijn geestelijke gaven die op reële, werkelijke en aardse wijze (door de Heilige Geest en door ons) worden aangeboden door, met en in Jezus Christus aan God de Vader (vgl. 1 Pet. 2,5). Willen wij ons echt *hier* en *nu* verenigen met de Heer met heel ons hart, ziel en lichaam, dan is het nodig dat Hij naar ons toe komt én wij naar Hem toegaan. In Jezus Christus kunnen wij, mensen, ons verenigen met God en worden we in staat gesteld mee te werken aan zijn project om alles te herstellen en in Christus onder één hoofd te brengen om zo God de Vader te loven en te eren. God rekent in zijn heilsplan – tegen alle verhoudingen in – óók op ons, arme mensen, die gaven en talenten hebben ontvangen om die te laten renderen voor zijn Koninkrijk in wording. Op deze wijze kunnen wij hier en nu al worden ‘vergoddelijkt’. Daarvoor is het nodig heel menselijk te zijn. Dat lijkt paradoxaal, maar de Blijde Boodschap is nu juist dat ‘God-met-ons’ is. Jezus Christus laat ons niet alleen zien wie God is, maar ook wat het betekent om écht mens te zijn.

Van algemeen priesterschap¹ tot nieuwe evangelisatie

Hoe wij als Katholieken kunnen leren van protestanten²

Prof. dr. Marcel Sarot

Martijn Pouws dissertatie, 'Greatness & Limits of Common Priesthood in 16th Century Reformed Theology'³ is een origineel boek over een ondergewaardeerd maar belangrijk onderwerp. Graag maak ik gebruik van de gelegenheid om erop te reageren. Daarbij focus ik op het boek, en niet op de bijdrage van Pouw aan dit themanummer, waarin weer andere accenten worden gelegd. Uit het boek heb ik veel geleerd. Zo wist ik niet dat in de Rooms-Katholieke Kerk heel lang alleen religieuzen heilig werden verklaard, en dat de pastoor van Ars in 1925 de eerste geestelijke was die niet tot een orde of congregatie had be-

hoord en toch heilig werd verklaard.⁴ Ik vermoed dat het hierbij alleen gaat om de periode waarin Rome de heiligverklaringen aan zich had getrokken, en dat de heiligverklaring van martelaren niet is meegerekend; onder de heilige martelaren van Gorcum waren immers ook wereldheren. Het gaat mij nu niet om dergelijke details; het boek van Pouw maakte mij duidelijk hoezeer onze opvatting van heiligheid in de Rooms-Katholieke Kerk in de afgelopen eeuw is verschoven.

1. Een ongemakkelijk gevoel

Dat geldt overigens niet alleen voor onze opvatting van heiligheid, maar voor heel veel theologische opvattingen die wij koesteren alsof ze al door generaties zijn aangehangen, zowel aan Katholieke als aan protestantse zijde. Daarmee kom ik direct op het hoofdpunt van mijn kritiek op het boek van Pouw: hij vergelijkt de opvattingen van Luther en Calvijn met 'de Katholieke opvatting,' en dan wel met name met die van na Vaticanum II. Die vergelijking heeft iets onrechtvaardigs: het is een vergelijking van opvattingen van individuen met die van een kerk, en van opvattingen uit de zestiende eeuw met opvattingen uit de late twintigste en vroege eenentwintigste eeuw. Dat wringt, en de wijze waarop Pouw

protestantse en Katholieke opvattingen vergelijkt, bezorgt mij een ongemakkelijk gevoel – zo’n beetje alsof iemand het vooroordeel dat Franse auto’s comfortabeler zijn dan Duitse probeert te ontmaskeren door een De Dion Bouton uit 1899 te vergelijken met een hedendaagse Mercedes-Benz. De laatste is inderdaad comfortabeler, maar toch bewijst de vergelijking niet wat zij beoogt te bewijzen.

Hier komt bij dat ik de Rooms-katholieke opvattingen soms ongelukkig verwoord vindt, zeker in oecumenisch verband. Zo stelt Pouw dat volgens de Katholieke theologie de mens ‘medewerkt aan de heiliging van de wereld’ en ‘medeverlosser met en in Christus’ is.⁵ De term ‘medewerking’ (*cooperation*) doet bij protestanten allerhande alarmbellen rinkelen; er zijn andere, voor protestanten wel aanvaardbare manieren om tot uitdrukking te brengen dat mensen niet slechts objecten van Gods causale manipulatie zijn, geen ‘stukken en blokken’ maar personen met wie God een relatie aan wil gaan.⁶ En in zijn catechese van 24 maart jl. heeft Paus Franciscus nog weer een keer onderstreept: ‘Christ is the Mediator, Christ is the bridge that we cross to turn to the Father. He is the only Redeemer: there are no co-redeemers with Christ.’⁷ Het gebruik van de term ‘medeverlosser’ is theologisch *fragwürdig* en oecumenisch tactloos.

Hier komt nog iets anders bij: wij moeten ervoor waken dat wij uit de theologie van de reformatoren geen conclusies trekken die in hun eigen traditie niet worden getrokken, en deze conclusies als typerend voor het protestantisme beschouwen. In het voorliggende boek meen ik dat dit enkel keren gebeurt. Ik geef twee voorbeelden. Allereerst: Pouw laat in zijn analyse van de theologie van Calvijn zien dat Calvijn zoveel nadruk legt op Gods handelen en zo weinig overlaat aan de mens in de relatie met God, dat nauwelijks sprake kan zijn van een echte relatie tussen beide.⁸ Tussen haakjes: ik vind Pouws kritische analyse van de structuur van het denken van Luther en Calvijn een van de sterkste kanten van dit boek; hij slaagt er goed in de logica van hun denken bloot te leggen, en dat is soms zeer verhelderend. Maar tegelijkertijd realiseer ik me dan wel dat de Nederlandse theoloog die het meest de klemtoon heeft gelegd op de persoonlijke liefdesrelatie van God en mens een Calvinistische theoloog is, namelijk mijn vorige week overleden leermeester Vincent Brümmer.⁹ En hij was beslist geen eenling, want uit statistisch onderzoek naar de levensbeschouwelijke overtuigingen van Nederlanders blijkt steevast dat protestanten vaker dan Katholieken hechten aan een persoonlijke relatie met God.¹⁰ Een tweede voorbeeld is dat

Pouw veel nadruk legt op het beeld van de kerk als een familie, en de implicatie daarvan dat onze gelijkheid als gelovigen niet primair hierin bestaat dat wij delen in het algemeen priesterschap, maar dat wij allen kinderen van God zijn.¹¹ Ik moet dan denken aan het verhaal van een studente van mij, inmiddels predikante in de PKN, die van Katholiek Protestant was geworden. Zij legde mij uit dat zij een keer in een preek in een protestantse kerk had gehoord dat zij een kind van God was. Die gedachte, die zij maar eigen zeggen nog nooit in een Katholieke kerk had gehoord, was bij haar ingeslagen als een bom en had er uiteindelijk toe geleid dat zij protestants werd. Sindsdien heb ik erop gelet, en ik denk inderdaad dat bij ons Katholieken dit beeld veel minder centraal staat dan bij protestanten.¹² En het beeld van de kerk als familie is in de Katholieke theologie een marginaal beeld; nergens eerder zag ik het zo beklemtoond als in het boek van Pouw.¹³

2. Openheid om van elkaar te leren

In dialogen tussen de Rooms-Katholieke Kerk en protestantse kerken is de afgelopen jaren het meeste vooruitgang geboekt waar men bereid was om, zonder de formuleringen van vergane eeuwen te loochenen, gezamenlijk op zoek te gaan naar nieuwe, voor onze tijd en voor beide partijen aanvaardbare verwoordingen van ons gezamenlijk christelijk geloof. Dan kan men veelal tot de conclusie komen dat men de wederzijdse veroordelingen uit het verleden nu niet zo zou herhalen, en dat men, ondanks accentverschillen, het gezamenlijk geloof in dezelfde woorden vatten kan.¹⁴

Natuurlijk moeten wij in het oecumenisch gesprek onze eigenheid niet verloochenen. Maar laten wij wel steeds eerst kijken wat wij van de ander kunnen leren, alvorens wij onze kritiek verwoorden. Dat is het uitgangspunt van wat tegenwoordig receptieve oecumene heet,¹⁵ een uitgangspunt dat bij monde van Walter Kasper en Kurt Koch ook door de Rooms-Katholieke Kerk is omarmd.¹⁶ Ik vermoed dat het met mijn eigen levensgeschiedenis te maken heeft dat ik deze benadering haast intuïtief volg; mijn eigen geloofsopvoeding heb ik minder te danken aan het post-Katholieke gezin waaruit ik afkomstig ben, dan aan de protestants-christelijke scholen die ik bezocht. Ik ben daar nog altijd dankbaar voor.

Als ik vanuit dit uitgangspunt kijk naar de Katholieke theologie van na Vaticanum II zoals Pouv die uiteenzet, dan kan ik niet anders dan constateren dat de Katholieke positie die Pouv scherp contrasteert met die van de reformatoren, in feite sterk door hen is beïnvloed. De gedachte van het algemeen priesterschap van gelovigen is natuurlijk ook in de Schrift en in de Katholieke traditie aanwezig, maar de laatste paar eeuwen voor Vaticanum II waren het vooral protestanten die deze gedachte beklemtoonden. Dat geldt ook voor de op Vaticanum II geïntroduceerde gedachte dat niet alleen religieuzen en priesters, maar alle gelovigen een roeping te vervullen hebben in deze wereld.¹⁷ Ook dat is een gedachte die wij mede bij onze protestantse broeders en zusters hebben herontdekt.

Wat het algemeen priesterschap betreft zoals de Rooms-Katholieke Kerk dit sinds het tweede Vaticaans concilie ziet: ik hoorde hier voor het eerst van toen ik veertig jaar geleden theologie studeerde. De gedachte maakte toen indruk op mij, en ik ben er nog steeds van overtuigd dat zij van groot belang is. Maar tegelijkertijd moet ik met enige spijt toegeven dat deze gedachte in de Nederlandse kerkprovincie nauwelijks geland is; de bisschoppen beklemtonen haar niet, voorgangers noemen haar niet in hun verkondiging, gelovigen kennen haar niet. Het is het belang van het gewijde priesterschap dat steeds weer wordt onderstreept, en mijn indruk is dat velen het in dat kader niet opportuun vinden om al te veel aandacht te geven aan het algemeen priesterschap. Het is alsof men denkt: 'Wij moeten vooral voorkomen dat gelovigen gaan denken dat iedereen priester is en dat wij daarom geen gewijde priesters meer nodig hebben' en alsof men het daarom maar niet teveel over het algemeen priesterschap heeft. Voor mij staat vast dat dit thema meer aandacht verdient. Als het boek van Pouv hier een bijdrage aan levert, dan is het een zegen voor de kerk.

3. Kenmerk van het priesterschap

Tegelijk betreur ik het dat het in het boek van Pouv lijkt alsof de directe toegang tot God hét onderscheidend kenmerk van priesterschap is. Pouv ontleent dat vooral aan Luther, maar in de Katholieke theologie van het algemeen priesterschap staat dit – m.i. terecht – niet centraal. Daar is het bemiddelende karakter het meest onderscheidende kenmerk van het priesterschap, zowel van het algemeen priesterschap als van het gewijde priesterschap.

Een priester brengt God bij de mensen, de mensen bij God. Waar het gaat om het algemeen priesterschap, denk ik dat de vraag niet zou moeten zijn: hebben 'gewone gelovigen' directe toegang tot God, maar: Hoe kunnen zij God present stellen in deze wereld? En, omgekeerd: hoe kunnen zij deze wereld bij God brengen? Ook in *Lumen gentium* zie ik dit tweerichtingsverkeer. Enerzijds gaat het om verkeer van de mens richting God; daarover spreekt *Lumen gentium* 11, over de uitoefening van het algemeen priesterschap in de sacramenten. Door het doopsel worden gelovigen 'ingelijfd in de Kerk,' door het vormsel 'hechter met de Kerk verbonden,' in de eucharistie 'dragen zij het goddelijk Offerlam en met het lam ook zichzelf aan God op,' enzovoort. Maar tegelijkertijd vragen die sacramenten om een omgekeerde beweging; van God naar de wereld. Door de doop worden mensen 'eraan gehouden het geloof ... tegenover de mensen te belijden,' door het vormsel worden zij 'nog meer ertoe verplicht als ware getuigen van Christus in woord en daad het geloof te verspreiden en te verdedigen,' door de eucharistie gevoed 'geven zij concreet gestalte aan de eenheid van het Godsvolk' (LG 11), enzovoort. 'Op grond van hun specifieke roeping moeten de leken Gods koninkrijk zoeken door tijdelijke aangelegenheden te behartigen en overeenkomstig Gods wil te besturen ... en als zuurdesem als het waren van binnenuit bij te dragen aan de heiliging van de wereld' (LG 31).

In de nadere uitwerking van deze dubbele beweging kan de Katholieke theologie opnieuw veel leren van de protestantse. De gedachte van een algemeen priesterschap gaat terug op 1 Petrus 2:6.9, waar aan de ontvangers van de brief wordt geschreven:

Laat ook uzelf als levende stenen voegen in de bouw van de geestelijke tempel. Draagt als een heilig priesterschap geestelijke offers op, die welgevallig zijn aan God door Jezus Christus. ... Gij zijt een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterschap, een heilige natie, Gods eigen volk, bestemd om de roemruchte daden te verkondigen van Hem die u uit de duisternis heeft geroepen tot zijn wonderbaar licht.

De beste actualiserende uitleg van wat er in 1 Petrus staat over het algemeen priesterschap tref ik bij de protestantse theoloog Stefan Paas. Deze wijst erop dat de Kerk waarvoor Petrus schreef zich net als de Kerk in onze tijd in een minderheidspositie bevond. De christenen zijn vreemdelingen in hun eigen land: anders dan de anderen en relatief machteloos

(178–184)¹⁸. Vervolgens laat Paas zien dat de gedachte dat de Kerk een koninklijk priesterschap is in 1 Petrus teruggaat op Exodus 19:6, waar JHWH Israël aanspreekt als ‘mijn priesterlijk koninkrijk en mijn heilig volk.’ Paas stelt hierbij de vraag:

Maar als *heel Israël* een ‘priester’ is, voor wie is hun priesterschap dan bedoeld? Het antwoord ligt voor de hand: voor de mensheid. Dit volk is gekozen uit de mensenwereld om priesters te zijn voor God, met het oog op het heil van de wereld. Petrus neemt dan de volgende stap: als de kerk door Christus deze roeping van Israël ontvangt, (zie 2:10), kunnen wij haar zien als de priester van de mensheid, die God lof offert namens de wereld waaruit zij gekozen is. Andersom geldt dat zij als priester ook voor de wereld staat als dienaar van God ... Kortom, als een heilig koninkrijk van priesters vertegenwoordigt de kerk God bij de mensen en de mensen bij God (190).

Paas werkt vervolgens beide aspecten van dit tweerichtingsverkeer verder uit. De vertegenwoordiging van de wereld voor God vindt Paas in de lofprijzing van God door de gelovigen namens de wereld. Die lofprijzing moet gestalte krijgen in het dagelijks leven van de gelovigen, in hun persoonlijke spiritualiteit, en vindt zijn hoogtepunt in ‘de zondagse eredienst’ (191). De vertegenwoordiging van God bij de mensen betekent voor Paas ‘dat de kerk een “showcase” is, een teken van Gods bedoelingen met zijn schepping. ... De christelijke gemeente is zegenend, dienend, biddend betrokken op haar omgeving’ (194).

Opvallend is, hoezeer deze benadering van het algemeen priesterschap van een calvinistisch theoloog aansluit bij de benadering van Vaticanum II. Dat wordt duidelijk in de wijze waarop, zowel bij Paas als in de teksten van Vaticanum II, de Kerk er is ten dienste van de wereld. ‘Christus is het licht van de volkeren,’ aldus *Lumen gentium* 1, en de Kerk wil dit licht weerkaatsen naar alle mensen en zo ‘als het ware het sacrament – dit wil zeggen het teken en het instrument – ... van de innige vereniging met God en van de eenheid van de volledige mensheid’ zijn. Vervolgens valt ook de positieve benadering van de wereld bij beiden op: zij kijken vooruit naar Gods toekomst, niet achterom naar het glorieuze verleden van het christendom. Zij pleiten voor een missionaire Kerk, zonder in negatieve termen over de wereld te spreken. Ik citeer nogmaals Paas: ‘De priestermetafoor definieert de missionaire aard van de kerk als een dubbele beweging: de kerk vertegenwoordigt de

wereld voor God en zij vertegenwoordigt God voor de wereld. Zij komt tot God als een lofprijzende, liturgische gemeenschap en zij beweegt zich in de wereld op een getuigende, geduldige, uitnodigende, vriendelijke manier' (195–196). Als wij deze positieve benadering van de missionaire opdracht van de Kerk tot ons laten doordringen en in ons kerkelijk leven waarmaken, dan wordt het misschien nog wel eens wat met de 'nieuwe evangelisatie' waarmee wij nu zo worstelen.

4. Besluit

Ten slotte nog dit. Het voorgaande kan ook helpen, om een van de meest misverstande uitdrukkingen van Vaticanum II beter te begrijpen, namelijk dat de eucharistie 'bron en hoogtepunt van het christelijk leven' is (LG 11). Vaak wordt deze tekst begrepen als een onderstreping van het belang van de eucharistie en in het verlengde daarvan van het gewijde priesterschap. Ik geef een recent voorbeeld: 'De nood aan priesters en religieuzen is groot. Zo kunnen we zonder priesters de Eucharistie niet vieren en juist die Eucharistie is bron en hoogtepunt van het christelijk leven.'¹⁹ Hier wordt voorbijgezien aan het feit dat de opmerking dat de eucharistie 'bron en hoogtepunt van het christelijk leven' is, staat in het kader van een paragraaf die is gewijd aan de uitoefening van het *algemeen* priesterschap in de sacramenten.²⁰ Het gaat hier niet om het gewijde priesterschap, en ook niet over het belang van de eucharistie. Beide waren onomstreden en hoefden niet te worden verdedigd; zij worden verondersteld. Wat Vaticanum II heeft willen zeggen door in een passage die is gewijd aan het algemeen priesterschap de eucharistie *bron* en *hoogtepunt* van het christelijk leven te noemen, is dat de eucharistie in het christelijk leven *niet op zichzelf mag staan*. Zij bereikt haar doel slechts wanneer zij het *hoogtepunt* is van een leven dat erop gericht is de wereld voor God te brengen, en de *bron* van een leven dat erop gericht is God in de wereld te vertegenwoordigen.²¹ De eucharistie is niet los verkrijgbaar, maar heeft een spilfunctie in het algemeen priesterschap van de christengelovigen.

Laat ik eindigen met een korte conclusie. Martijn Pouw snijdt in zijn boek over het algemeen priesterschap van gelovigen een belangrijk thema aan. Zijn bronnenstudie maakt duidelijk hoezeer de Katholieke theologie over dit onderwerp schatplichtig is aan de protestantse theologie, en met name die van Luther en Calvijn. Methodologisch betreur ik het

dat hij de theologie van Luther en Calvijn niet evalueert in vergelijking met die van tijdgenoten, maar in vergelijking met die van hedendaags Katholiek denken. Gevolg is dat hij soms op grond van zijn kritische lezing van Luther en Calvijn conclusies over het protestantisme trekt die in ieder geval aan de breedte van het protestantisme geen recht doen. In het laatste deel van mijn bijdrage probeer ik te laten zien, hoe Katholieke theologen nog altijd veel kunnen leren van hun protestantse collega's als het over het algemeen priesterschap gaat. Dit heeft consequenties voor ons denken over de nieuwe evangelisatie (bij uitstek een opdracht van gelovigen krachtens hun algemeen priesterschap) en voor onze interpretatie van wat Vaticanum II zegt over de eucharistie.

---

¹ De geleerden zijn het niet eens over de vertaling van *sacerdotium commune*. G. Philips, die een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van de tekst, vertaalde met 'algemeen priesterschap.' Zie *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Concilie V: Dogmatische constitutie over de kerk* Ned. vert. Prof. Mag. Dr. G. Philips (Amersfoort: De Horstink, z.j.). De nieuwe vertaling van Gert Partoens en Nicolas De Maeyer vertaalt met 'gemeenschappelijk priesterschap.' Zie *Vaticanum II conciliedocumenten: Latijnse tekst en Nederlandse vertaling* (Baarn: Adveniat, 2019). Het Latijn laat beide vertalingen toe. Ik kies hier voor 'algemeen,' omdat 'gemeenschappelijk' meerduidig is. Het kan betekenen dat alle gedoopten dit priesterschap gemeen hebben (dit is wat is bedoeld), en het kan ook worden verstaan als zou dit priesterschap aan de gemeenschap toekomen en niet aan het individu (dit is *niet* is bedoeld). Aloys Grillmeier (*LThK*² Bd 12, 181) merkt op dat voor beide vertalingen ('gemeinsam' en 'allgemein') iets te zeggen valt. Vgl. ook L.J. Koffeman, 'Het bijzondere van het kerkelijk ambt,' *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 91 (1991), 28–43.

² Ik schrijf 'katholiek' met een hoofdletter als het mij specifiek gaat om Rooms-Katholiek, 'protestant' als het mij specifiek gaat om de Protestantse Kerk in Nederland.

³ Ondertitel: 'A Realist Phenomenological Study of the Common Priesthood in Luther and Calvin from a Roman Catholic Perspective.' Het betreft een proefschrift in 2019 verdedigd aan de theologische faculteit van de 'Pontifical University of the Holy Cross.' Bij het schrijven van deze reactie had ik de handelseditie van dit proefschrift niet tot mijn beschikking.

⁴ Zie Pouw, 'Greatness & Limits,' 29.

⁵ Pouw, 'Greatness & Limits,' 240.

⁶ *Dordtse Leerregels*, hfdst. 3 art. 16.

⁷ http://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2021/documents/papa-francesco_20210324_udi-enza-generale.html.

⁸ Zie Pouw, 'Greatness & Limits,' 21, 33–34, 38, 43, 49–50, 52, 111, 148, 170, 176–181, 233–234, 243.

⁹ Zie met name zijn *Over een persoonlijke God gesproken: Studies in de wijsgerige theologie* (Kampen: Kok Agora, 1988) en zijn *Liefde van God en mens* (Kampen: Kok, 1993).

¹⁰ 'Anno 2015 geeft 17% van de Katholieken aan ervan overtuigd te zijn dat er een God bestaat die zich om ieder mens persoonlijk bekommert, tegen meer dan de helft van de aangeslotenen bij de Protestantse Kerk in Nederland.' Joep de Hart & Pepijn van Houwelingen, *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid* (Den Haag: SCP, 2018), 81.

¹¹ Zie Pouw, 'Greatness & Limits,' 80, 102, 144, 163, 170, 208, 220–229, i.h.b. 226–227 en 250.

¹² Dit wil uiteraard niet zeggen dat dit beeld in de Katholieke theologie geen rol speelt; dat doet het wel. En het wil evenmin zeggen dat het in de Katholieke spiritualiteit geen rol speelt; dat doet het óók. Maar mijn indruk is dat die rol kleiner is dan in het protestantisme. Ik vermoed dat dit komt omdat in de protestantse theologie de relatie van God met de individuele gelovige meer klemtoon ontvangt; die individuele gelovigen vormen vervolgens samen de kerk. In de Katholieke theologie wordt de directe relatie van God met de Kerk meer beklemtoond, en het is als leden van die Kerk dat de gelovigen vervolgens óók een persoonlijke relatie met God hebben.

¹³ Avery Dulles, *Models of the Church: A Critical Assessment of the Church in All its Aspects* (Dublin: Gill and Macmillan, 2nd impr. of the 2nd ed. 1989), noemt het slechts tweemaal in het voorbijgaan: 57, 218. Walter Kasper, *The Catholic Church: Nature, Mission and Reality* (London: Bloomsbury, 2015) noemt het niet. De modellen die in het recente verleden achtereenvolgens dominant waren zijn: de Kerk als *societas perfecta*, de Kerk als het mystieke Lichaam van Christus, de Kerk als Gods volk, en de Kerk als *communio*.

¹⁴ Zie de *Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche* (1999), <http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/dialoghi/sezione-occidentale/luterani/dialogo/documenti-di-dialogo/1999-dichiarazione-congiunta-sulla-dottrina-della-justificazione/en/de.html>.

¹⁵ Paul Murray (ed.), *Receptive Ecumenism and the Call to Catholic Learning: Exploring a Way for Contemporary Ecumenism* (Oxford: OUP, 2008).

¹⁶ Kurt Koch, 'Message of Greeting to Delegates at Fairfield Receptive Ecumenism Conference,' 2014-06-1, http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2014/06/11/card_koch_sends_message_to_receptive_ecumenism_conference/en-1101615.

¹⁷ Zie bijv. Vaticanum II, *Apostolicam Actuositatem*, 1, 2, 4, 7; *Lumen gentium* 31, *Gaudium et spes* 43.

¹⁸ De getallen tussen haakjes in de rest van deze bijdrage verwijzen, tenzij expliciet anders aangegeven, naar bladzijden van Stefan Paas, *Vreemdelingen en priesters: Christelijke missie in een postchristelijke omgeving* (Zoetermeer: Boekencentrum, ⁶2016).

¹⁹ Patrick Kuipers, 'Voorwoord,' in: *Je komt als geroepen: Gebeden om roepingen* (z.p.: Interdiocesaan Roepingen Overleg, 2020), 3.

²⁰ *Constituties en decreten V*, 31.

²¹ Vgl. Paus Johannes Paulus II, Encycliek *Ecclesia de eucharistia* (2003), 22.

Opgericht om te dienen algemeen en ministerieel priesterschap

Dr. Andreas Wöhle

Het boek van Martijn Pouw heb ik met aandacht en leesvrucht bestudeerd, maar meer nog heeft mij de titel van het symposium naar aanleiding van dit boek geraakt, "Priesterlijke zielen gevraagd m/v". Want die titel is buitengewoon uitdagend geformuleerd.

1. De titel van het symposium

Ik hoor daarin allereerst het verlangen naar mensen die met hart en ziel priesters willen zijn, die priesterlijke mensen willen zijn, "dienaren van het Woord", het Woord dat in Christus tastbaar wordt en waarin Christus tastbaar wordt. Ik denk inderdaad dat we dat soort mensen hard nodig hebben, als kerk en als post-postmoderne samenleving, waar een levensperspectief en levenshouding die ook verantwoordelijkheid voor de ander omhelzen, toenemend schaars wordt. Ik hoor in die titel ook het verlangen naar een invulling van dat priesterschap als dienaarschap – als "ministerium verbi divini"¹, niet heersend maar dienend. Dat is goed zo. Tenslotte hoor ik in de titel ook een invulling die mensen in al hun menselijkheid op het oog heeft. Een priesterschap dat dus geen deel van die menselijkheid wil uitsluiten. Dat klinkt in het schuchtere "m/v" dat er aan het einde van de titel staat.² In het perspectief van genderrechtvaardigheid zouden wij vandaag wellicht een plusje hieraan toevoegen: "m/v+" of zo. Hoe dan ook, hier is het verlangen benoemd dat mensen in al hun menselijkheid het priesterschap dragen. Al die genoemde verlangens zijn mij uit het hart gegrepen. Ik zal in mijn bijdrage ingaan op de inleiding van collega Pouw en ik zal vervolgens ook enige zaken aanspreken die hij in zijn proefschrift voor nadere bezinning heeft aangereikt.

2. Dienen

Eerst dus een reactie op de presentatie van Martijn Pouw zelf. Daar viel mij op dat die begon bij het schenken³ – als een vooral actief gebeuren: hoe schenken wij aan God – of: hoe schenkt een mens iets aan God? En kan dat wel? Een luthers perspectief en daarvoor ben ik hier gevraagd, zou hier principieel anders insteken: Niet bij de vraag hoe een mens die zich dienaar weet, en delend in het priesterschap van Christus, iets voor God kan doen. Niet bij de vraag dus hoe die God iets kan schenken, maar bij de houding die bij een dienaar past tegenover zijn of haar Heer die hem zo zeer beschenkt.

Luther is daar minder activistisch van benadering. En zeker is zijn benadering ook wel wat kritischer ten aanzien van de vraag wat er bij een mens zo allemaal in kan sluipen, in de eigen intentie. Alles begint, zou Luther zeggen, bij de passende houding tegenover God.⁴ Daar is eerbied op zijn plaats, bewogenheid van het hart en dankbaarheid: de dankbaarheid om te mogen dienen, om bij God gekend te zijn als wie je bent. Zonder die gepaste houding is er geen dienaarschap, als de kern van een luthers ingevuld priesterschap van alle gedoopten⁵, dat in de doop wordt bevestigd en dat zich in een gelovig leven ontvouwt.

3. Opgericht uit de gebogenheid

Heel het zijn én doen van de dienaar komt idealiter op vanuit die houding. In die zin is dat dienen en die houding dan ook principieel passief: ze reageert op het aangesproken en opgericht worden door Gods liefde – of genade, zo u wilt. Vanuit die houding vanuit die beweging van het opgericht worden, vanuit het aangesproken zijn in de doop en het geloofsleven dat daar op antwoordt, ziet en ervaart de mens, als dienaar van Christus, wie die is, en ook wie die was, en wat er van Godswege nodig is om de mens op te richten, zodat die bevrijd kan staan voor zijn Heer. Hij/zij ziet en erkent wat daarvoor in Christus nodig was.

Maar de mens die dat ziet en ervaart, beseft dat in zijn of haar natuurlijk bestaan ook de act van het antwoorden zelf, het (terug)schenken, er een is die deelt in de geobjectiveerde en gecommmercialiseerde omgang die wij mensen met elkaar hebben. De mens beseft dat

ook dat schenken waar wij het hier over hebben, beschadigd en verbogen raakt. Luthers theologie is hierbij inderdaad zeer existentieel geïnformeerd, wat weer iets anders is dan dat Luther zijn eigen toevallige bevindelijkheid tot maatstaf van alle theologie zou hebben gemaakt.⁶ Het is veelmeer de Schrift zelf, existentieel gelezen, die hem tot dit inzicht brengt. Want de mens die niet ervaart en niet aanneemt dat hij of zij door God is opgericht uit zijn gebogen houding, zegt Luther, is nog steeds "incurvatus in se". Die mens blijft in en op zich zelf gericht. Pas als de aangesprokene mens opkijkt, iets anders ziet dan zichzelf: namelijk de liefdevolle blik van God. Dat is de energie die het priesterschap van alle gedoopten van binnenuit voedt en die de bijpassende houding van dienaarschap vormt.

Maar er is nog iets anders. Ook al dat wat een in zichzelf gebogen mens als geschenk zou willen aanbieden, is geraakt en verminkt door het karakter van de commerciële ruilhandel⁷ die wij in het dagelijks bestaan doorgaans toepassen. Dat zijn wij als mensen zo gewend: *"ik geef iets van mij – en daarvoor krijg ik iets terug."*

4. Liefde

Pas bij de mens die is opgericht uit de gebogenheid in zichzelf, pas bij degene die in de liefdevolle en genadevolle ogen van God kijkt, zal dat "schenken" zonder commerciële bijgedachten gaan vloeien: als een loslaten – zoals liefde zonder bijgedachte toevloeit naar een geliefde. Daarmee heeft Luther tot zijn eigen geluk ook zeer menselijk ervaring mogen maken en van mogen leren, onder meer in de relatie met zijn echtgenote Katharina. Dat "vloeien"⁸ als antwoord op het geschenk van de liefde geschiedt omdat Gods liefde een mens met andere ogen aanziet dan die mens zichzelf ziet. In die blik, in dat perspectief, wordt een mens meer en meer wie hij of zij is en bedoeld is te zijn in de ogen van God. Een mens wordt die "andere ik" in de blik van Gods liefde en genade. Dat is nou geenszins enkel een formele anders-verklaring, een imputatieve vorm van rechtvaardiging.⁹ Nee, die liefde verandert een mens realiter en spiritualiter. De mens wordt zo gerechtvaardigd, zegt Luther, wordt "iustus".

En er ontstaat een geheel andere commercialiteit dan de wereldse. Geen: *“ik geef iets van mij – en daarvoor krijg ik iets terug!”* Nee, in die liefdevolle blik van God in Christus geschiedt een *“admirabile commercium”*¹⁰, een wonderbaarlijke ruil, die niets weg heeft van een ruilhandel, maar die geheel eenzijdig is: van Christuswege. Christus schenkt zich weg aan de mensen, met al zijn liefde en zijn tastbaarheid en zijn menselijkheid, waarin zich Gods menselijke goddelijkheid naar ons uitstrekt.

En dat, zo zegt Luther, laat een mens niet onveranderd. Christus zelf krijgt zo gestalte in een mens, in elk mens. Christus zelf groeit in elk mens die zich gedragen weet door Gods liefde. Dat verbuigt niet diens menselijkheid in het aardse. Nee, de mens blijft wel wie die is: een mens die almaar ook weer terugvalt in de kromgebogen, zelfgerichte houding van de zondaar, de *“peccator”*. De mens, ook de gerechtvaardigde, is steeds weer ook zondaar.

5. Vergoddelijking

De activiteit in dit gebeuren van oprichten, dienen en schenken ligt geheel en al bij Christus. Maar deze verandert wel de mens. Van deze gedachte uit valt dan inderdaad, zoals Martijn Pouw doet, een brug te slaan naar wat in de oosters-orthodoxe traditie de theosis, de vergoddelijking van de mens in het geleefde geloof wordt genoemd. Al heeft Luther dat begrip vergoddelijking nooit zelf gebruikt. Er is wel een hele school van Lutherinterpretatie in de lijn van de Finse lutheraan Tuomo Mannermaa, die Luthers denken vanuit dat concept probeert te beschrijven.¹¹

Zeker is in ieder geval dit: vanuit Luther sprekend kan het niet de taak van de christen zijn om zich zelf te verenigen met Christus. Maar door de wonderbaarlijke ruil van Christus geschiedt dit wonder aan de mens in het geloof. En wel aan elk mens die – in antwoord op de doop – gelooft, zegt Luther. In dat geloof groeit Christus in ons. Zo u wilt is dat inderdaad een vorm van vereniging. Maar het is Christus die hier actief is en die de mens in dat groeien meeneemt. Dat uit zich in het gelovig menszijn van eenieder: in het ambt in de wereld, als kleermaakster, smid, huisvader of -moeder, als geliefde, bakker of kind. Het uit zich in de persoonlijke houding van dienstbaarheid aan het Woord, en dat Woord is Christus.

6. Dienstbaarheid aan het Woord, dat Christus is

Want ook het in geloof geleefde Woord - en niet enkel het openbaar gepredikte Woord - draagt mensen dicht bij God! Dat is immers een wezenlijke taak van priesters: mensen bij God brengen en God bij de mensen bekend maken.¹² Luther ziet daar juist geen geestelijke en wereldlijke sferen die elkaar tegengesteld zouden zijn! Nee, in Christus breekt God in, in de wereld, dus in de gewone dagelijkse werkelijkheid van mensen. Daar wil Christus wonen en gestalte krijgen, en daar lijdt Christus aan onrecht en dood en aan al dat wat een mensenleven tekent.

Dat gebeurt op elk moment in het nu. Het wordt tastbaar in mensenlevens en het krijgt gestalte, het is reëel aanwezig,¹³ in de elementen van brood en wijn, in de sacramenten. Die elementen bieden niet wij aan, maar in die elementen biedt Christus zich aan als sacramentum en exemplum,¹⁴ als communicatiemiddel en als voorbeeld. Wij horen daar de uitnodiging om zijn weg te volgen, niet om zodoende gerechtvaardigd te worden, maar omdat wij in hem gerechtvaardigd zijn. Christus is in die zin de ruimte waarin zich de liefde als geleefd leven in antwoord op Gods liefde ontvouwt.

Voor God zijn wij Gods geliefde heiligen, die bevrijd en vrijuit met God mogen omgaan, in het vertrouwen, in het geloof, dat Hij ons vasthoudt al vallen wij ook almaar weer terug in de houding van de gebogen zelf-gecentreerdheid. Wij mogen vrijuit met God leven, bevrijdt van prestatiedwang en van de rekenkunst van een *"ik schenk dát - en krijg daarvoor dát terug..."* Dat is vanuit Luthers perspectief de inhoud van het priesterschap en wel het priesterschap van alle gedoopten.¹⁵

7. "Geordend" priesterschap

Om de gemeente bij die boodschap, bij dat evangelie, te bepalen, is er ook behoefte aan een "geordend",¹⁶ een geordineerd en in die zin gezegend priesterschap als verkondigingsambt: geordend zoals God in den beginne orde schiep vanuit de chaos: scheppingsorde. Orde en ordinatie is dan ook meer dan enkel een structuurprincipe of een functionaliteit! Ze verbeeldt de wil tot leven en geloofsgroei die zich daarin uitdrukt.

Dat is het “ministeriële priesterschap” dat Martijn Pouw in zijn publicatie noemt, en waarvan hij meent dat daar een tekort is in de reformatorische traditie. Dit tekort is er echter niet, tenminste niet in een protestantse traditie die zich als volop katholiek verstaat en die het priesterschap niet tot een functie verkort. Dit is wat het predikantschap in de protestantse traditie wil zijn: een geordende vorm van openbaar priesterschap als predikantschap, als dienst aan het Woord dat Christus is. Het priesterschap van alle gedoopten kent inderdaad een horizontale en een verticale dimensie.¹⁷ In deze dimensies is het predikantschap ingebed, maar het is niet zomaar een daaruit afgeleide verbijzondering. In die zin helpt het goede verstaan van het priesterschap van alle gedoopten wel om de wezenlijke binnenkant van het priesterschap in de christelijke – en ook de protestantse – traditie te beschrijven. Het is echter geen afdoende beschrijving voor het ambt van een predikant. Dat predikantschap verbeeldt de ministeriële aspecten van het priesterschap en oefent ze uit, op basis van de roeping van Godswege bij monde van de gelovige gemeenschap, de kerk.¹⁸

Dat beroep dat de kerk als ordinatie uitspreekt is de materiële vorm van het door Martijn Pouw genoemde “apart zetten”, het “consecreren” van de priester-mens voor de dienst aan het Woord. Die roeping en ordinatie verandert niet de essentiële relatie van de geroepen en geordende predikant en dienaar van het Woord met zijn Heer. Daarin zijn alle mensen gelijk binnen het priesterschap van alle gedoopten.¹⁹ Toegespitst op het priesterschap in de bediening van het sacrament van de tafel: het is niet de specifieke ministeriële kwaliteit van de priester/voorganger die de presentie van Christus in de Eucharistie bewerkstelligt. Het is veelmeer Christus zelf die hiervoor in zijn Woord garant staat.

8. Opmerkingen bij het proefschrift

Tenslotte hier nog zeer in het kort enkele opmerkingen bij andere aspecten van het proefschrift, zoals die vooral in de pagina’s 171 en volgende worden genoemd. De door de reformatoren onderstreepte noodzaak van een “*nieuwe schepping van de mens*” sluit – in tegenstelling van wat Martijn Pouw schetst²⁰ – wel degelijk aan bij de existentie van de mens. De gerechtvaardigde wordt niet van zijn menselijkheid ontdaan, maar die menselijkheid in haar gebrekkigheid en zondigheid kan in het licht van de liefde bestaan voor God en op die liefde als genade rekenen.

Luther reduceert God bovendien ook geenszins tot diens openbaring in Christus aan het kruis.²¹ Veelmeer is dat kruis juist de meest verdichte verwijzing naar heel het menselijk leven tot en met de gebrokenheid ervan, een menselijk leven dat bij God gekend is en deel is van Gods menselijkheid, van Gods incarnatie. Het exemplum-karakter van het leven van Christus verwijst ook daarnaar: niet als een receptenboekje voor hoe een goed en Gode welgevallig leven te leiden, maar als verwijzing naar de gebrokenheid van alle leven.

De vrijheid en vaardigheid van een mens om goddelijk te leven – onder meer inzet van de strijd tussen Luther en Erasmus destijds – staat als onderdeel van het schepselschap van de mens niet los van de relatie met God.²² Die relatie is immers onlosmakelijk verbonden met Christus en het is die relatie die de ruimte schept waarin vrijheid en vaardigheid tot geloofsleven groeien. Enkel in die relatie is de mens mens in de christelijke zin van het woord. In die zin is daarbuiten inderdaad sprake van niet-zijn, van niet (in christelijke zin) relevant 'zijn'.²³

9. Besluit

Het proefschrift van Martijn Pouw biedt zeker veel stof tot gesprek. Het haalt bekende thema's van discussie tussen de denominaties aan, die ook vandaag zeker nog relevantie hebben. Als het verlangen naar priesterlijke zielen en het verlangen dat die mannelijk en vrouwelijk mogen zijn inderdaad iets is dat wij over en weer delen, en als dat ook het priesterschap als ministerieel priesterschap bedoelt, dan moet van daaruit goed en vruchtbaar verder gewerkt kunnen worden aan die ene kerk van Christus.

---

¹ In de Confessio Augustana wordt dit bij het predikambt (CA V) aangeduid als "ministerium docendi evangelii et porrigendi sacramenta", als ambt en dienst om het evangelie te leren en de sacramenten aan te reiken. Dit ambt vat de CA onder de ordeningen die de kerk als instituut nodig heeft (ordo ecclesiastico, CA XIV)

² Helaas wordt het vraagstuk van het "m/v" – en daarmee de vraag of de geslachtelijke bepaaldheid van een persoon relevant is met betrekking tot het priesterschap dan wel het dienaarschap van het Woord noch in het proefschrift aangesproken noch werd dit tijdens het symposium tot thema gemaakt.

³ Dat het motief van het schenken (eigenlijk: terugschchenken) hier naar voren wordt gebracht verwijst onuitgesproken naar de in de pauselijke instructie "donum veritatis" (1990) gevoerde argumentatie bij de theologische aspecten van roeping. Dit werd echter in de lezing van Pouw onvoldoende uitgewerkt.

⁴ De houding van de mens in het geloof is Luthers thema. Zijn theologie is wezenlijk bepaald door deze antropologische dimensie. Dogmatische discussies over Gods almacht/omnipotentia zijn voor hem eerder argumentatieve gevolgen dan primaire insteek van zijn spreken over God en mens.

⁵ Luther spreekt niet zomaar van een "algemeen priesterschap" of "priesterschap van alle gelovigen". Voor hem staat de doop als aan de mens geschiede 'objectieve' heilshandeling centraal. Van daaruit spreekt hij er wel over dat "alle christenen waarlijk behoren tot de geestelijke stand, en tussen hen is geen verschil dan die van het ambt ... Zo worden wij allen door de doop priester gewijd... Wat uit de doop gekropen is, dat mag zich roemen dat het priester, bisschop, paus gewijd is, hoewel het niet een ieder toekomt dit ambt ook uit te oefenen." (An den christlichen Adel (1520) - WA6, pg 407, r 13v, r 22f; pg 408, r 11v). Hier staan priesterschap en ambt als twee verschillende aspecten van het (be)staan voor God dus naast elkaar. Nog uitvoeriger en met betrekking tot het ambtsbegrip (als dienende taak in de kerk) onderscheidend: "Over dat wij priesters zijn, dat is nog veel meer dan koning zijn, dat het priesterschap ons waardig maakt om voor God te treden en voor anderen te bidden ... Zo heeft Christus (het) voor ons verworven, dat wij in geestelijke zin voor elkaar mogen intreden en bidden zo als een priester fysiek voor het volk treedt en bidt ... Maar hoewel wij allen gelijkelijk priesters zijn, kunnen wij toch niet allen tegelijk dienen of werken of prediken." (Von der Freiheit eines Christenmenschen (1529) - WA7, pg 28v).

⁶ Dit in tegenstelling tot de interpretatie van Pouw in het proefschrift (pg 17 ondersteund door noot 15). De genoemde vertaalde (EN) citaten zijn in de grotere context geplaatst anders te lezen.

⁷ "Commercieel" is hier te lezen als tegengestelde verwijzing naar de "commercium mirabilis" van Christus (zie hierna).

⁸ "Uit Christus zijn zij gevloeid en vloeien zij tot ons... Uit ons vloeien zij dan weer tot hen die ze nodig hebben..." (Von der Freiheit eines Christenmenschen (1520) nr 29) en "... ex haec illa fluant..." (WA 2, 492.22). Het "vloeien" van de goede werken is hier dus het niet-commerciële, niet verdienstelijk beginpunt van een ethisch bestaan.

⁹ De strijd om het goede verstaan van de rechtvaardigingsleer van Luther speelde vooral in de tijd van de lutherse orthodoxie. Het door de orthodoxie verdedigde imputatieve concept steunde daarbij sterk op melanchthonische interpretamente. Melanchthon is ook voor de formulering in CA IV verantwoordelijk. Luther zelf kon de spanning tussen het 'iustus' en het 'peccator' veel meer laten staan als rustend in de liefde (en het mysterie) van God.

¹⁰ Luther kiest dan ook niet voor niets in "Von der Freiheit" (1520) <nr 12> voor de beschrijving van deze wonderbaarlijke ruil het beeld van het huwelijk, de innige liefdesrelatie tussen Christus en de ziel van de mens.

¹¹ Pouw noemt Mannerman in zijn secundairliteratuur wel even, maar dit geschiedt enkel via een secundair artikel niet in primaire publicaties van deze grondlegger van de Finse school van lutheronderzoek. Nadere kennismaking met Mannerman en het werk van zijn leerlingen is zeker voor het verdere oecumenische gesprek over aspecten van theosis zinvol.

¹² Het priesterschap uit zich daarom, volgens reformatorische overtuiging, als dienaarschap aan het Woord. Want dat is voor Luther dé manier hoe de weg van mens naar God en van God naar mens wordt afgelegd. Het Woord bereikt de mens van buitenaf (extern) en vooral via het gehoor (als prediking van de Schrift). Het andere paradigma van priesterschap, de dienst aan het "offer" respectievelijk de dienst áls offer, kan voor Luther geen andere zijn dan die van het offer (en dus het priesterschap) van Christus. Daar verwijst de dienst van de dienaar van het Woord naar, die dienaar belichaamt dit verwijzen echter niet habitueel.

¹³ "vere adsint" (CA X).

¹⁴ Een door Augustinus ontwikkeld thema dat de Augustijn Luther in aangepaste vorm in zijn theologische denken wist te integreren.

¹⁵ Vrijuit leven en geloven met en voor God, dat is het 'relationeel' priesterschap van alle gedoopten dat Luther voorstond. Het is ten aanzien van een klassiek Rooms-katholiek ingevuld priesterschap een eerder andersoortig zo niet tegengesteld begrip, dat zich in ieder geval verzet tegen alles wat als "bewerkstellend" en "verdiensteijk" werd ervaren of beschreven. De relationaliteit, het tegenover (van God en van de ander) is noodzakelijk onderdeel ervan, want enkel zo kan de externaliteit van het Woord gestalte krijgen. Zo kan het Woord een mens dus ook in ieder ander mens als priesterlijke dienst tegemoet treden en aanspreken. Daar raken het priesterschap van alle gedoopten en de openbare verkondigingopdracht van de dienaar van het Woord elkaar.

¹⁶ "De ordine ecclesiastico docent, quod nemo debeat in ecclesia publice docere aut sacramenta administrare nisi rite vocatus." (CA XIV)

¹⁷ Bedoeld is de functie om voor God te brengen door naar God te verwijzen, waardoor dit ambt niet op zichzelf gericht kan zijn maar principieel op elkaar is gericht: De gemeenschap is het oord waar de dienst gestalte krijgt.

¹⁸ Voor alle duidelijkheid: Ook in protestantse traditie is het niet de plaatselijke gemeenschap die beroept, maar de kerk als "instituut", als gemeenschap van alle gemeenten die verwijst naar de una sancta catholica en die deze verbeeldt en fysiek vorm geeft.

¹⁹ De theologische strijd in de reformatie ging over de door de reformatie als cultisch-hierarchisch verstane orde van de standen, waarbij ten aanzien van de wijding tot priester was verondersteld, dat deze een habituele zijnsverandering aanduidde. Hiertegen verzette zich de reformatie. Ondertussen is tussen Lutherse en Rooms-katholieke gemeenschap overeenstemming bereikt (in de gemeenschappelijke verklaring van Augsburg 1999) over het wederzijds verstaan van dit element. Het is uitgesproken dat dit (cultisch-hierarchisch / habitueel / meritistisch) niet de huidige en ook niet de toenmalig geïntendeerde binnenzicht van de Rooms-katholieke traditie weergeeft.

²⁰ Pouw pg 172

²¹ Pouw pg 173

²² D.w.z. schepselschap van de mens is geen op zich staand 'wezeneseigenschap' waarna vervolgens dit wezen ook nog eens een specifieke relatie met God ontwikkelt. In het geschapen-zijn is de kwaliteit van de relatie vervat. Die relatie is gekenmerkt door Gods incarnatie in Christus en haar gerichtheid op 'heil' en 'heel maken van wat gebroken is' (in mens en schepping).

²³ Dit in correctie op de ontologische benadering van Pouw pg 175 "... the opposite of 'being' would be the logical concept of 'non-being', since one cannot speak of 'more or less being'."

Het belang van het echte gesprek en de gezamenlijke studie van bronteksten¹

Reactie vanuit het perspectief van het gereformeerd protestantisme

Prof. dr. Wim Moehn

Beste Martijn, dames en heren,

Van harte gefeliciteerd met de studie die aan deze ontmoeting ten grondslag ligt. Aan mij de taak om vanuit het perspectief van het gereformeerd protestantisme een eerste reactie op het boek te geven. Na lezing van het boek is mij eens te meer duidelijk geworden hoe belangrijk het is om niet alleen *over* elkaars tradities te schrijven, maar ook *met* elkaar het gesprek aan te gaan en samen de verschillende bronteksten te lezen, te bevragen en te analyseren. Een aantal jaren geleden heb

ik een poging gewaagd om een boekje te schrijven over vraag en antwoord 80 uit de *Heidelbergse Catechismus* – de beruchte vraag waarin het gaat over het verschil tussen avondmaal en mis. De mis wordt daar ‘een vervloekte afgoderij’ genoemd.² Ik herinner me het schrijfproces als een eenzaam avontuur in de studeerkamer tussen allerlei boeken en de officiële documenten van de Rooms-Katholieke Kerk. Meelezers waren de protestantse bestuursleden van de Willem de Zwijgerstichting. Achteraf betreur ik dat ik toen niet eerst een gesprek ben gaan voeren met onze pastoor ter plaatse, Jules Dresmé, om te ontdekken hoe vandaag de dag de eucharistie beleefd wordt en hoe de parochianen hun deelname aan de mis ervaren.

In jouw boek heb ik de verschillen in spiritualiteit vooral ervaren bij de bestudering van het laatste hoofdstuk, waarin vanuit katholiek perspectief geschreven wordt over het leven voor Gods aangezicht. Tegelijkertijd waren jouw manier van lezen van Calvijn en jouw reacties op Calvijn voor mij een eyeopener en heb ik me een aantal keren afgevraagd: komen Calvijns woorden dus zó over bij iemand die zelf

afkomstig is uit een andere traditie en zich nu welwillend in mijn traditie gaat verdiepen?

1. Opzet en methode

Mijn eerste observatie heeft te maken met de opzet van het onderzoek en mijn vraag daarbij luidt: leren we Calvijn op deze wijze optimaal kennen en laat hij zich bij deze werkwijze in de kaart kijken door lezers die zich in de een-en-twintigste eeuw verdiepen in zijn erfenis? De uitgave van Calvijns geschriften die in de negentiende eeuw het licht zag, omvat niet minder dan 59 delen. De analyse waarvan je verslag doet in *Greatness and Limits of Common Priesthood* concentreert zich op welgeteld twee van die 59 delen. Uiteraard heeft Calvijn al op zesentwintigjarige leeftijd een boek geschreven, waaraan hij bijna heel zijn verdere arbeidzame leven zou blijven schaven, schuren, verbouwen en uitbreiden – *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Maar het blijft één boek, naast zeer vele andere pen-nenvruchten. Vergeet ook niet de mondelinge communicatie met de gelovigen te Genève middels honderden preken die hij gehouden heeft. Oudere studies over Calvijn konden volstaan met een analyse van de *Institutie*, alsof dat boek het enige geschrift is geweest dat uit Calvijns pen gevloeid is. Vandaag de dag is het gebruikelijk in het Calvijnonderzoek om ook die andere stemmen veel meer mee te laten spreken.

Calvijn zoals we hem leren kennen in zijn *Institutie* mogen we uiteraard niet uitspe-len tegen Calvijn als exegeet van de Bijbel en prediker op een van de kansels in de stad. Voor hem zijn kansel en kathedraal nauw met elkaar verbonden. Maar toch is dit het terrein waarop verrassende ontdekking te doen zijn. Beschouw mijn obser-vatie als een uitnodiging en uitdaging om je nog veel breder in te lezen in deze theoloog uit Genève. Dan zul je ontdekken dat de opmerking dat ‘his approach to the theological issues of his days was more distant–less existential–systematic and practical than Luther’s approach’ (89) een eerste indruk is die spoedig bijgesteld moet worden.

Om dit te illustreren leg ik naast de opmerking op pag. 92 over het ontbreken van enige vrijheid en initiatief een citaat uit de preek over 2 Timotheüs 1:9 e.v. over roeping en verkiezing.³ Dr. W.J. Aalders kon nog onbekommerd in de hoofdttekst van zijn betoog een Frans citaat opnemen. Ik zal u dat besparen: ‘Dit woord Roeping betekent zoveel als een appel. Inderdaad is het ontleend aan het Latijnse woord *vocatio*, maar ook degenen die ongeletterd zijn behoren te weten wat dit woord inhoudt. Wij zijn dus geroepen; God doet een appel op ons.’ En even verder: ‘Hoe gaat dat dan? Dat gebeurt wanneer Hij ons verzekert van onze verkiezing, die onbegrijpelijk voor ons zou zijn, indien Hij ons niet zou roepen. Want wie zal Gods raad binnentreden? Maar wanneer het God behaagt zich vertrouwelijk aan ons bekend te maken, dan ontvangen wij wat al ons menselijk begrip te boven gaat, want we hebben een goede en betrouwbare Getuige, nl. de H. Geest, die ons uittilt boven de wereld en binnenleidt tot in de bewonderenswaardige geheimen van God. Nu zien we dus dat we niet zomaar mogen spreken over de uitverkiezing door God, en zeggen dat we uitverkoren zijn. We kunnen niet in het wilde weg gaan zoeken of God ons tot de Zijnen rekent of niet. Wat moeten we dan doen? Laten we kijken naar het Evangelie dat ons wordt aangeboden: daar laat God ons zien dat Hij een Vader voor ons is en ons heeft gemerkt om ons naar de erfenis van het leven te leiden. ... Als we in gehoorzaamheid van het geloof de leer van God aannemen, steunen op zijn beloften en zijn aanbod aannemen om ons als zijn kinderen te beschouwen, ziedaar zeg ik, de waarachtige zekerheid van onze uitverkiezing.’⁴

Aldus preekte Calvijn in Genève. In zo’n passage valt ons op hoe belangrijk de notie van het verbond is, waarin de mens door God geroepen wordt tot antwoord. Daar, midden in het leven, wordt het heil bediend en bemiddeld. In uw onderzoek is des te meer sprake van een *creatio ex nihilo*. *Vocatio* volstrekt zich in een *societas*, die teveel buiten beeld blijft wanneer we ons bij Calvijn alleen baseren op zijn *Institutie*.

2...De gehele Calvijn

Dit brengt me bij pag. 161 en de opmerkingen over ‘Gnostic redemption’. Ik heb me hier afgevraagd: is dit werkelijk Calvijn. Aan het einde van mijn studie aan de Universiteit Utrecht ben ik serieus begonnen met Calvijnonderzoek door de uitgave

van zijn preken over Handelingen samen met de onlangs overleden dr. Willem Balke te bezorgen. Bij het lezen van zijn preken moeten we het corporatieve denken in onze over-geïndividualiseerde tijd steeds weer voor de geest roepen om zijn woorden te kunnen verstaan. Inderdaad zegt Calvijn een keer dat de Geest zonder middelen het heil kan bemiddelen, maar dit is niet het gewone patroon.

Vervolgens is het de vraag of de uitwerking van de prediking onzeker gemaakt wordt, omdat zo'n belangrijke rol wordt toebedeeld aan de Geest. Calvijn gaat er niet van uit dat overal waar het Woord gepreekt wordt, direct vrucht ontstaat, maar hij is er wel van overtuigd dat Gods Woord nergens ontvangen wordt, tenzij om zijn krachtige werking te tonen. Aan het samengaan van Woord en Geest ligt geen automatisme ten grondslag, maar de *betrouwbare wil van God*. Indien Hij wilde zou Hij de mensen ook slapende het geloof kunnen inblazen, maar Hij heeft het anders verordend, te weten, dat het geloof zou verwekt worden uit het gehoor. Als Heer staat Hij echter boven de middelen, waarvoor Hij gekozen heeft. Naar aanleiding van 1 Korinthe 3:6 concludeert Calvijn in *Institutie* 4.14.11 dat de apostelen in hun prediking dus de kracht van de Geest aan het licht brengen, in zoverre God de door Hem verordineerde werktuigen gebruikt om de genade van Zijn Geest kenbaar te maken. God behoudt de soevereiniteit over de preek als middel om mensen het heil te schenken en het geloof te bewerken. Tegelijkertijd ziet Calvijn de verborgen werking van de Geest zo nauw verbonden aan de prediking dat Hij niet voor, noch na, maar tegelijk met de prediking werkt.

De woorden die Calvijn hier bezigt, werpen licht op het presente en momentane karakter van de heilsbemiddeling die plaatsvindt in de prediking. Tijdens het gebeuren van de prediking vindt er een werkelijke ontmoeting plaats tussen God en de gemeenteleden. Daar wordt vergeving verkondigd en ons de vrucht van Christus' offer meegedeeld. 'De vergeving der zonden wordt gepredikt, wanneer de mensen geleerd wordt, dat Christus hun geworden is tot verlossing, gerechtigheid, zaligheid en leven; in wiens naam zij uit genade voor Gods aangezicht gehouden worden voor rechtvaardig en onschuldig.' De kracht en effectiviteit van de prediking komt ook tot uiting in Calvijns visie op aard van de instellingswoorden van het Avondmaal: 'wij moeten begrijpen, dat die woorden een *levende prediking* (*curs*.

WM) zijn, die de hoorders sticht, en die inwendig tot hun geest doordringt, die in hun harten gedrukt wordt en daar blijft, die haar kracht betoont in de vervulling van hetgeen zij belooft.⁵

3. Groeiende overeenstemming

Kortom, aandacht gevraagd voor de bemiddeling van het heil en onderzoek van *Calvinus totus* – de gehele Calvijn. Er is reeds het nodige gebeurd op dit terrein. Ik wijs op de aandacht voor de bemiddeling van het heil en de zogenaamde *Media salutis* in het Habilitationsschrift van de rooms-katholieke Calvijnonderzoeker Stephan Scheld.⁶ *Presentia realis* in het avondmaal is onderzocht door de dominicaan Frank Ewerszumrode.⁷ Ten slotte noem ik Eva-Maria Faber, die in haar omvangrijke studie *Symphonie van Gott und Mensch* zo mooi oog heeft voor de ‘responsorische Struktur von Vermittlung’ bij Calvijn.⁸ Met je studie naar het priesterschap van de gelovigen voeg je je bij de onderzoekers die het gewaagd hebben om over eigen muren heen te stappen en intensief zich in te laten met deze best wel weerbarstige theoloog van een half millennium geleden. Niettemin heeft hij tot de huidige dag een boodschap voor ons – ook waar het gaat over het priesterschap van de gelovigen. Wanneer het over priesters gaat, merkt Calvijn ergens op: volgens Gods gebod moet men hen niet aanstellen om te offeren, maar om de kerk te besturen en de kudde van de Heer met Zijn Woord te wijden. De macht om te vergeven is niet gebonden aan mensen, zodat al wie de vergeving verkondigt, die God ons om niet schenkt, de zondaar in diens geweten en voor Gods gericht vrijmaakt.⁹ Vandaar: priesters gezocht m/v. Heel dicht zijn we hier bij Luthers uitdagende woorden in *De vrijheid van een christen*: ‘Zoals de hemelse Vader ons in Christus genadig te hulp gekomen is, zo moeten ook wij genadig, door het lichaam en zijn werken, onze naaste te hulp komen en eenieder als het ware voor een ander een Christus worden, zodat wij wederkerig Christussen zijn en Christus in allen dezelfde is. En dat is waarachtig christen zijn!’¹⁰

w.h.t.moehn@pthu.nl

---

¹ Het karakter van de toespraak is zoveel mogelijk gehandhaafd.

² W.H.Th. Moehn, *Blijvend geding om mis en avondmaal? Betekenis en actualiteit van Heidelbergse Catechismus, vraag en antwoord 80*. Reformatorische Stemmen 2013/1, Baarn 2013.

³ W.J. Aalders, *Roeping en beroep bij Calvijn*. Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 6 no. 4, Amsterdam 1943, 70v.

⁴ Een Nederlandse vertaling van deze preek is opgenomen in Johannes Calvijn, *De eeuwige voorbeschikking Gods*, ingeleid door W. Balke en vertaald door W. Visser, Amsterdam 2009, 187-212.

⁵ Breder uitgewerkt in W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verhouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1 – 6:7*, Kampen 1996, 287v.

⁶ S. Scheld, *Media Salutis. Zur Heilsvermittlung bei Calvin*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz 125. Abteilung für abendländische Religionsgeschichte, Stuttgart 1989.

⁷ E.-M. Faber, *Symphonie von Gott und Mensch. Die responsorische Struktur von Vermittlung in der Theologie Johannes Calvins*, Neukirchen-Vluyn 1999.

⁸ F. Ewerszumrode, *Mysterium Christi spiritualis praesentiae: Die Abendmahlslehre des Genfer Reformators Johannes Calvin aus römisch-katholischer Perspektive*. Reformed Historical Theology 19, Göttingen 2012.

⁹ J. Calvijn, *De artikelen van de faculteit der heilige godgeleerdheid te Parijs betreffende ons geloof, onze christelijke religie en de vorm onzer prediking, met de remedie tegen het venijn*, Ned. bewerking J. Wit, Nijkerk z.j., 42v.

¹⁰ M. Luther, *De vrijheid van een christen (1520)*, in H. Selderhuis (red.), *Luther verzameld*, Utrecht 2016, deel 1, 408-451, citaat op p. 441.

Slotbeschouwing

Prof. dr. Rikhof

Mij is gevraagd aan het eind van dit symposium een oecumenische reflectie te geven. Dat betekent dat mijn opmerkingen van een wat andere aard zijn dan die van de sprekers in het eerste gedeelte, omdat mijn opmerkingen een stap verder gaan dat wat Calvijn of Luther wel of niet gezegd hebben. Dat wordt voorondersteld. Bovendien ben ik van huis uit een systematisch theoloog en die gaat altijd verder dan het presenteren van gegevens uit de geschiedenis van de theologie. Een mooi voorbeeld van zo'n systematisch theologische stap is de reflectie van 'geven' in de inleiding op dit symposium van Martin Pauw.

1. Vooropmerkingen

Maar voor ik een paar opmerkingen wil maken in het kader van een oecumenische reflectie, moet ik twee vooropmerkingen maken.

Allereerst is in de discussie de term 'algemeen priesterschap' gebruikt. Dat is een verkeerde term en het gebruik van die verkeerde term heeft nogal nadelige gevolgen voor o.a. de discussie over het ambt. 'Algemeen' roept namelijk 'bijzonder' op: het ambt wordt dan een vorm van 'bijzonder priesterschap', met alle (clericalistische) associaties van dien. De juiste term is 'gemeenschappelijk'. In de originele tekst van *Lumen gentium*, de dogmatische constitutie over de kerk van het Tweede Vaticaans Concilie, wordt gesproken over *sacerdotium commune* (niet *generale*) en over het gewijde priesterschap wordt gesproken in termen van *ministeriale seu hierarchicum* (en niet *speciale*). Dat gemeenschappelijk priesterschap van de gelovigen is gebaseerd op het doopsel. Daar kom ik zo op terug.

Een tweede vooropmerking betreft de opmerkingen over dé katholieke theologie of dé katholieke theologen of dé katholieke kerk die geen of weinig aandacht zouden besteden aan het gemeenschappelijk priesterschap of aan het kindschap Gods. Ik herken mij daar niet in. Ik heb in mijn colleges en preken en publicaties daar vaak aandacht aan besteed – ik noem maar twee recente publicaties: *De zeven sacramenten, een Bijbeltheologische en Systematisch-theologische studie*, Archibald van Wieringen en Herwi Rikhof (bij doop en priesterschap), en *Wij geloven. Rooms-katholiek en protestant: één geloof*. De geloofsbelijdenis van Nicea/Constantinopel uitgelegd door Bram van de Beek en Herwi Rikhof. Mijn bisschop, Mgr. G. de Korte, heeft in zijn beleidsplan *Samen bouwen in vertrouwen* duidelijke verwijzingen opgenomen naar het doopsel en de verantwoordelijkheid van alle gelovigen voor de kerkgemeenschap. En ik kan me niet voorstellen dat mijn collega's in het pastoraat nooit over het Onze Vader of over de parabel van de verloren zoon hebben gepreekt, om maar twee voor de hand liggende Schriftteksten te noemen.

2. Het 'munus triplex' als uitgangspunt

Dan wil ik nu een aantal opmerkingen maken die thuis horen in een oecumenische discussie over het gemeenschappelijk priesterschap. Eerder in deze bijeenkomst heeft prof. Selderhuis vermeld dat Geert van Dartel in een college aandacht had besteed aan de documenten van het Tweede Vaticaans Concilie en dat dát verrassend was geweest. Verrassend in positieve zin wel te verstaan. Voor mijn oecumenische reflecties rond het thema van vandaag wil ik het Tweede Vaticaans Concilie als uitgangspunt nemen, omdat teksten van dat Concilie een uitstekende basis zijn voor een oecumenisch gesprek. Dat Concilie is in mijn optiek een betere reactie op de Reformatie dan het Concilie van Trente.

Ik wil beginnen met een persoonlijk anekdote die van alles te maken heeft met het thema van vandaag. Eind zeventiger jaren was ik bezig was met onderzoek voor mijn proefschrift over het gebruik van metaforen in de theologie naar aanleiding van het opmerkelijke gegeven dat in de al genoemde constitutie over de kerk. *Lumen gentium*, beelden en metaforen werden, terwijl dat voordien niet echt zo was. In het tweede hoofdstuk over het

volk van God kwam ik wel het gebruik van het zogenaamde *munus triplex* tegen, het driedoude ambt van priester-koning-profeet, maar besteedde daar niet zoveel aandacht aan. Later toen ik colleges ecclesiologie ging geven en die dogmatische constitutie uitvoerig behandelde, werd voor mij duidelijker en duidelijker, dat het *munus triplex* een belangrijke structurele rol speelt in de tekst, maar dat die rol niet eenduidig is. *Lumen gentium* heeft niet alleen een ingewikkelde ontstaansgeschiedenis, maar dat die ontstaansgeschiedenis heeft ook sporen nagelaten in de tekst. Die uiteindelijke tekst is daarom niet eenduidig: er zijn elementen te vinden van een oude visie die in feite verworpen is en die in spanning staan met de nieuwe visie die bepalend is. Die spanning is o.a. te vinden in het gebruik van het *munus triplex*, zowel als structuur principe voor het volk van God als ook als structuurprincipe voor het (bisschops-)ambt. Voor het eerste is de doop de basis, voor het tweede de wijding. Het probleem, of de spanning is dat beide structuurprincipes onbemiddeld tegelijkertijd in de tekst gebruikt worden.

De receptie van een concilie is altijd een langdurig en ingewikkeld proces en ook een proces dat nooit af is. Zo'n vijftig jaar na het Tweede Vaticaans Concilie zitten we niet alleen duidelijk in dat proces, maar ook nog in een beginfase van m.n. het verwerken van de nieuwe inzichten. Het nieuwe van het Tweede Vaticaans Concilie is dat – teruggrijpend op vooral de vroege kerk – de doop als basissacrament is herontdekt, zoals o.a. blijkt uit dat gebruik van het *munus triplex* voor het hele volk van God. Het gemeenschappelijk priesterschap, nauw verbonden met de doop, is ook een nieuw of beter herontdekt element, zoals o.a. blijkt uit de ongemakkelijke discussie over de verhouding van het gemeenschappelijk priesterschap tot het ministeriële priesterschap (LG 10, tweede gedeelte).

Dat nieuwe is terecht opgenomen in de definitie van de christengelovige zoals die in de *Codex* van 1983, canon 204, te vinden is:

Christengelovigen zijn zij die door het doopsel in Christus ingelijfd, tot volk van God gemaakt en aldus aan de priesterlijke, profetische en koninklijke taak van Christus op hun wijze deelachtig, ieder volgens zijn eigen plaats, geroepen worden de zending uit te voeren die God aan de kerk ter vervulling in de wereld heeft toevertrouwd.

Wat die definitie precies inhoudt en wat die deelname concreet betekent moet verder onderzocht worden. Maar duidelijk is dat het gemeenschappelijk priesterschap een niet te verwaarlozen agendapunt is in het doorgaande receptieproces. In die definitie wordt ook duidelijk gemaakt dat het dan niet om een binnenkerkelijke discussie kan gaan (zending in de wereld). Dat maakt die discussie nog belangrijker.

Voor een echte oecumenische discussie is het nodig uit te gaan van een gemeenschappelijke basis. De wederzijdse dooperkenningen geven aan dat het doopsel zo'n basis kan zijn en dus ook een basis voor het gezamenlijk nadenken over het gemeenschappelijk priesterschap. De definitie zoals die in canon 204 staat kan mooi als een uitgangspunt zijn voor een echte oecumenische discussie over het gemeenschappelijke priesterschap.

Het gemeenschappelijk priesterschap verbindt liturgie en dagelijks leven

Reactie op observaties en kritiek

Dr. Martijn Pouw

Dank voor de bijdragen van Andreas Wöhle vanuit Lutheraans perspectief, Wim Moehn, die het gereformeerde standpunt voor zijn rekening nam en Marcel Sarot, die zijn observaties vanuit een katholieke invalshoek te berde bracht. Dank ook aan Pieter Verhoeve, Jan Baan en Bernadette Averdijk. Hun persoonlijke getuigenissen uit de praktijk van overheid, bedrijfs- en het gezinsleven waren een welkome aanvulling op de theoretische reflectie. Tot slot gaf Herwi Rikhof in zijn afsluitende oecumenische reflectie nog een paar waardevolle opmerkingen en overdenkingen mee.

Hieronder volgt mijn reactie op de bijdragen van Wöhle, Moehn en Sarot. Ik zal eerst ingaan op de bedoeling en methode van het boek en de opmerkingen van Sarot en Moehn daarover. Vervolgens komt de centrale stelling van het boek aan de orde, waarbij vooral de beschouwingen van Wöhle aan de orde komen. Ik sluit af met een conclusie.

1. Bedoeling en methode

Het boek wil onderzoeken wat de voorwaarden zijn voor een goed begrip en uitoefening van het gemeenschappelijk priesterschap midden in de wereld. Het gaat daarbij te rade bij de visies op het priesterschap van alle gelovigen van Luther en Calvijn, zoals zij die in de 16de eeuw naar voren hebben gebracht.

Het klopt, zoals Moehn aangaf, dat de beschouwingen over de theologie van Calvijn zijn gebaseerd op de Institutie, die slechts twee delen beslaat van de 59 uitgegeven delen van het gehele werk van Calvijn. Niettemin is en blijft de Institutie zijn hoofdwerk waaraan hij

zijn hele leven lang heeft gewerkt en bijgesteld. Het is dus op zich niet zo vreemd te veronderstellen dat dit werk, hoewel niet volledig, wel representatief is voor wat Calvijn ons heeft willen achterlaten en meegeven. Uiteraard kan dat beeld worden bijgesteld op basis van zijn andere geschriften, maar dat neemt niet weg dat het geschetste beeld op basis van de Institutie in beginsel een *true and fair view* geeft van Calvijns theologische inzichten. Als dit niet zo zou zijn, dan is dat bepaald geen compliment aan de schrijver van de Institutie. Overigens heb ik in het boek niet zozeer een volledige, historische ontwikkeling van het gedachtegoed van de reformatoren willen geven.

1.1 Case study

De theologie van de reformatoren vormt veeleer een soort *case study*. De noties van radicale gelijkheid van alle gelovigen, hun nadruk op de menselijke zondigheid, de directe toegang tot God, de geloofszekerheid van de eschatologische verlossing in het hier en nu, de vrijheid van de wet, en het menselijk onvermogen om iets aan God terug te geven, vormen de achtergrond en een uitdaging om het priesterschap van de gelovigen, ook vandaag de dag nog, te kunnen begrijpen en uit te oefenen.

Hierbij wordt overigens zeker ook lering getrokken uit de standpunten van de reformatoren (de zgn. receptieve oecumene). Zo zijn bijvoorbeeld de kritiek van Luther op een slechts uiterlijke beleving van de liturgie en ook zijn waarschuwingen tegen eigen-werk-gerechtigheid nog steeds welkome *reminders* voor de gelovigen van vandaag de dag, evenals het inzicht van de reformatoren dat gelovigen altijd en overal geroepen zijn om *coram Deo* te leven en te werken.

De oecumene bestaat echter niet uit een eenzijdige receptie van de goede leringen en praktijken van de ander, maar is wederkerig. De oecumenische dialoog laat zich in zekere zin omschrijven als een "uitwisseling van gaven" (vgl. Encycliek *Ut unum sint*, nr. 28). Daarom wil het boek niet stil blijven staan bij de visies uit de 16^e eeuw en uw aandacht vestigen op de onderliggende hoofdvraag: wat is er nu eigenlijk nodig voor een juist begrip en uitoefening van een zinvol gemeenschappelijk priesterschap midden in de wereld? Dat is in het boek het aanknopingspunt voor de oecumenische dialoog. Daarvoor worden de theologische posities van Luther en Calvijn in verband gebracht met de katholieke leer

over het gemeenschappelijk priesterschap zoals geformuleerd in het Tweede Vaticaans Concilie.

1.2 Fair?

Het is begrijpelijk dat Sarot hier de vinger op legt en de vraag opwerpt of dit wel *fair* is. Ik denk dat dit met de nodige voorzichtigheid wel kan en nuttig is. In de inleiding van het boek (blz. 12) zeg ik hier kort iets over, maar ik zal naar aanleiding van wat Sarot in zijn bijdrage heeft opgemerkt hierover het volgende naar voren brengen:

Inderdaad bestaat er niet zoiets als “dé katholieke opvatting”. In het boek wordt dat met zoveel woorden ook wel erkend, wanneer er staat: «(...) it should be observed that “Catholic teaching” in the 16th century was not—and still is not—a univocal concept» (blz. 18). Wel is er het leergezag dat de basale geloofswaarheden formuleert en uitlegt, en dat zich ook dienstbaar maakt aan het theologische discours door de nodige aanwijzingen te geven, waar een katholiek rekening mee probeert te houden bij de theologische reflectie. Als ik in het boek spreek over “Catholic doctrine or understanding” dan begeef ik mij binnen dit kader. Het is dus heel wel mogelijk dat andere (katholieke) theologen het niet met mij eens zijn en mij tegen kunnen spreken. Het boek is dus geenszins bedoeld om de discussie af te ronden, maar om die te openen, of zo u wilt, voort te zetten.

Om de vergelijking op te pakken van de oude en nieuwere auto’s van respectievelijk Franse en Duitse makelij, waarbij ik de vrijheid neem om die een beetje aan te passen, merk ik het volgende op. Het boek vergelijkt niet zozeer voertuigen uit de 16de eeuw (huifkarren) met die uit de 20ste eeuw (auto’s) om te concluderen dat de laatste comfortabeler zijn. Het boek onderzoekt veeleer de beginselen van “het rijden”. Wat is ervoor nodig om vooruit te gaan, wat helpt en wat hindert? Met de nodige zorgvuldigheid kunnen we wel degelijk zinvolle vergelijkingen maken over een langere tijdsperiode met inachtneming van de historische context. Zo kunnen we nagaan dat een huifkar slechts moeizaam vooruit gaat als het paard achter de wagen wordt gespannen of dat het bepaalde gevolgen heeft als de man op de bok wordt weggestuurd en de teugels door tien inzittenden tegelijk worden vastgegrepen. Hetzelfde geldt voor een auto, waarbij de motor zich onder de motorkap dient te bevinden en die na zoveel tijd toch nog altijd beschikt over één stuurwiel voor één bestuurder. Het zou inderdaad anachronistisch zijn om te concluderen dat de huifkar uit de 16de eeuw een

slechter vervoermiddel was, omdat die niet beschikte over een motor en wielaandrijving. Mijn insteek is echter om de visies te vergelijken op het niveau van de onderliggende principes. Ter zijde, de vergelijking gaat in zoverre mank in die zin dat de aard van de theologische reflectie van een andere orde is dan die van technische vooruitgang. Die laatste lijkt tamelijk lineair te zijn, terwijl in de theologie dit niet per se het geval hoeft te zijn. Vandaar dat ook een vergelijk met de visies van de Kerkvaders uit de eerste eeuwen op het gemeenschappelijk priesterschap, eveneens als met de praktijk van de eerste christenen, zeer wel een verrijking voor ons vandaag de dag zou zijn.

1.3 De praktijk

Om bij de praktijk te blijven. Over de vraag van Sarot hoe de visies van Luther en Calvijn zich verhouden tot de protestantse geloofsbeleving vandaag de dag, merk ik op dat het boek de huidige praktijk van (protestantse of katholieke) gelovigen niet wordt onderzocht. Ik kan hier dus simpelweg niet veel over zeggen, anders dan wat algemeenheden en mijn intuïtie op basis van mijn eigen (beperkte) ervaringen.

Uiteraard kunnen we niet één op één de visies van toen aan protestanten van nu toeschrijven. Het is duidelijk dat er zich na de 16e eeuw nog vele theologische en spirituele ontwikkelingen hebben voorgedaan die zeker de moeite van het bestuderen waard zijn. Dit laat onverlet het gegeven dat protestanten vandaag de dag in meer of mindere mate erfgenamen zijn van Luther en Calvijn (overigens ook van Zwingli). Het is dus buitengewoon zinvol om de originele stellingnamen van deze theologen grondig te bestuderen, juist ook om protestanten anno nu beter te kunnen begrijpen.

Een voorbeeld: dat 'uit statistisch onderzoek steevast blijkt dat protestanten, vaker dan katholieken, meer belang hechten aan een persoonlijke relatie met God', is op zich voor mij, na dit onderzoek, allerm minst een verrassing. Integendeel, de reformatoren leggen juist een grote nadruk op hun directe, persoonlijke, innerlijke geloofservaring en beleving met God. Niet verwonderlijk dus dat de Calvinistische theoloog Vincent Brümmer, aldus Sarot, zo de klemtoon legt op de persoonlijke liefdesrelatie met God. Interessanter lijkt het me om de vervolgvraag op tafel te leggen, namelijk die naar de *inhoud* van deze liefdesrelatie. Zo zou, lijkt me, er in die liefdesverhouding tussen God en de mens ook ruimte moeten zijn voor het 'iets' of 'jezelf' kunnen (terug)schenken aan God, wat ons brengt bij het thema

van het gemeenschappelijk priesterschap. Bij Luther en Calvijn lag dat dus moeilijk, maar wellicht dat Vincent Brümmer hier anders naar kijkt.

1.4 Ontwikkeling van theologische opvattingen

Theologische opvattingen verschuiven in de loop der tijd. Dit is het geval met de opvattingen over 'heiligheid', maar evenzeer de opvattingen over de ecclesieologie, en de bijbehorende modellen van de Kerk. Zo wordt in de geschiedenis van de katholieke theologie periodes onderscheiden van verschillende, elkaar opeenvolgende, heersende modellen van de Kerk, die van *societas perfecta* in de 19de eeuw tot die van het mystiek Lichaam van Christus (eerste helft 20ste eeuw) en nadien die van Volk van God. Hoe dit ook zij, feit is dat al deze modellen een plek hebben gekregen in *Lumen Gentium*. Een van de waardevolle inzichten van het Tweede Vaticaans Concilie is dat er wordt gesproken over de verschillende beelden van de Kerk die elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen (*Lumen Gentium* 6). Geen van die beelden geeft het mysterie van de Kerk volledig weer, maar elk ervan licht als het ware een bepaald element van het Kerk-zijn op om die te verduidelijken. Een van die beelden is de Kerk als familie (gezin) van God, dat inderdaad (op dit moment) geen centraal beeld is en dat eigenlijk ook helemaal niet hoeft te zijn. Het gaat erom dat het een geldig beeld is en dat het op juiste wijze wordt gebruikt in de poging om een bepaald aspect van het Kerk-zijn te verhelderen. In het boek wordt getracht aan de hand van het beeld van familie (gezin) van God en de onderlinge menselijke familieverhoudingen met behulp van een analogie tot een beter inzicht te komen in de verhouding tussen het gemeenschappelijk en ministerieel priesterschap in de Kerk.

2. Centrale stelling

De centrale stelling van het boek is dus dat het voor een goed begrip en zinvolle uitoefening van het gemeenschappelijk priesterschap van christenen midden in de wereld nodig is dat zij de door God verleende capaciteit hebben om 'iets' en 'zichzelf' in vereniging met Christus en door de Heilige Geest in het hier en nu aan God de Vader aan te bieden. In samenhang hiermee is het noodzakelijk dat Christus steeds opnieuw binnen treedt in de schepping van ruimte en tijd in de Eucharistie om zich op sacramentele wijze te verenigen met ons en met God de Vader.

De bijdragen van Wöhle, Moehn en Sarot gaan op deze stelling niet echt in. In het boek komt duidelijk naar voren dat Luther, en in zijn kielzog Calvijn, onderweg iets hebben verloren, en wel de kern van het priesterschap: het vermogen van iedere gedoopte om in Christus iets aan God te schenken. Dit bleek ook wel uit de bijdragen van Wöhle en Moehn.

2.1 Koning, Profeet en ... Priester?

Wöhle spreekt over het priesterschap in termen die doen denken aan de twee andere taken van Christus: die van koning en profeet. Het priesterschap wordt vooreerst – en eigenlijk alleen maar – beschreven als koninklijke dienst ('dienaarschap als kern van het priesterschap') en profetische verkondiging ('een wezenlijke taak van priesters is God bij de mensen bekend maken'). Nu is het uiteraard zo dat deze twee taken nauw verbonden zijn met de priesterlijke taak, omdat de christengelovige immers deelt in alle drie de taken van Christus; in Christus is de gelovige priester, profeet en koning (vgl. 1 Pet. 2, 9, waarin wordt gesproken over een koninklijk priesterschap dat geroepen is om te verkondigen).

2.2 Priesterschap in de liturgie

Maar toch komt het mij voor dat er bij Wöhle iets wezenlijks verhuuld blijft. Dit komt aan het licht als hij spreekt over het sacrament van brood en wijn en aangeeft: 'die elementen bieden *wij* (cursivering mp) niet aan, maar in die elementen biedt Christus zich aan'.

Ook bij Calvijn, begrijp ik uit de bijdrage van Moehn, hebben de instellingswoorden niet zozeer effect op het brood en de wijn zelf. De ontmoeting met God voltrekt zich in en door de preek en de daar verkondigde verlossing worden bij Calvijn opgevat als een louter inwendige gebeurtenis 'in de geesten en harten van de gelovigen'. Dit is ook de reden dat ik sprak over het gnostische karakter van de verlossing bij Calvijn. Op deze wijze lijkt er geen ruimte te zijn voor het *uiterlijke* aspect van de schenking door de gelovigen aan God tot zijn meerdere eer en glorie. Hoewel dit wel de intentie lijkt te zijn als Moehn aan het eind van zijn bijdrage aangeeft dat 'God recht heeft op het dankoffer van een leven tot zijn eer!'.

Hier komt een wezenlijk verschil aan de oppervlakte met de katholieke liturgie waar over die elementen in het offertorium het volgende gebed wordt uitgesproken: 'Gezegend zijt

Gij God, Heer van al wat leeft. Uit uw milde hand hebben wij het brood (de beker) ontvangen. *Aan U dragen wij op de vrucht van de aarde (de wijngaard), het werk van onze handen (cursivering mp)*. Maak het voor ons tot brood (bron) van eeuwig leven’.

In dit gebed wordt erkend dat het ontvangen gaven zijn, die wij aan God teruggeven, hoewel niet exact hetzelfde. We bieden immers geen graan en druiven aan, maar brood en wijn, werk van onze handen. Graan en druiven zijn door mensenhanden bewerkt tot spijs en drank. Het hele menselijke spectrum van werk en arbeid krijgt hier haar volle plaats in het hernieuwde scheppingswerk van God. Dat gebeurt wanneer Jezus Christus opnieuw binnen treedt in de schepping, en deze elementen door de kracht van de Heilige Geest wordt gemaakt tot zijn Lichaam en Bloed, en wordt aangeboden aan God de Vader. Christus geeft zich nog steeds aan God de Vader en door de Eucharistie ook aan ons, zodat wij worden opgenomen in de eeuwige gave van de Zoon aan de Vader, die de Heilige Geest is.

In de katholieke liturgie wordt dus niet de tegenstelling tussen Christus en de gelovigen benadrukt, maar hun vereniging d.m.v. het sacrament. Christus geeft zich aan de Vader *samen* met de gelovigen en hun werk, althans als zij hun geestelijke offergaven in de eucharistie in gebed aanbieden en verenigen met het offer van Christus. Noch in de visie van Wöhle, noch bij Moehn lijkt er ruimte te zijn voor *dit* gemeenschappelijke priesterschap van de gelovigen.

Het blijft onduidelijk waarom wij, aldus Wöhle, de eucharistische gaven niet zouden mogen aanbieden.

Dit hangt nauw samen met de stelling van Wöhle dat ‘het Christus zelf is die garant staat in zijn Woord voor zijn presentie in de Eucharistie’. Dit in tegenstelling tot de gewijde ministeriele bedienaar, die daarvoor dus *niet* garant kan staan. Ook hier komt weer naar voren hoe Christus en de mens tegen elkaar worden uitgespeeld. Ze gaan nooit echt samen, ook niet in de gewijde bedienaar. De opmerking dat ‘Christus zelf garant staat’ is een open deur waar geen katholiek het mee oneens zal zijn. Het gaat erom op welke wijze Christus naar ons toe komt, zodat Hij *realiter et spiritualiter* aanwezig is in de gaven van brood en wijn. Hoe wordt dat Woord van Christus over de gaven uitgesproken? Feitelijk

kan dat maar op twee manieren: ofwel Christus doet dat direct uit de hemel zonder tussenkomst van mensen of Christus doet dat wél met behulp van mensen in de ruimte en de tijd. In dat laatste geval is het vervolgens de vraag of iedere gedoopte dat (zomaar) kan doen. Een zegening van de broodmaaltijd thuis is toch echt wat anders dan de consecratie van het brood en de wijn in de h. Mis.

2.3 Priesterschap in het dagelijkse leven

Maar ook in het leven en werk van alledag lijkt er weinig ruimte te zijn voor mensen om hun priesterschap uit te oefenen door echt iets aan God te schenken. Wöhle staat immers uitgebreid stil bij Luthers bezwaren hiertegen. Zo is Luther kritisch ten aanzien van 'wat er zoal bij de mens in zijn intentie kan binnensluipen'. De wereld en de mens worden beheerst door de commerciële ruilhandel van het 'voor wat, hoort wat' dat iedere schenking 'verminkt', ook die we aan God zouden willen doen. De mens is niet in staat iets weg te geven zonder daarvoor iets terug te verwachten. Zodra daarvan sprake is dan is de mens op zichzelf gericht, en dus egoïstisch, aldus Wöhle. Christenen dienen vrijuit met God te leven, wat betekent dat ze bevrijd moeten worden van prestatiedwang en van de rekenkunst van het *do ut des* (ik geef opdat jij geeft).

Nu zit er zeker een belangrijk en terecht punt in dit bezwaar: het is voor ons mensen inderdaad moeilijk om onbaatzuchtig anderen te dienen. Maar, zoals bij Luther vaker het geval, is het bezwaar te radicaal waardoor de nuance verloren gaat en we gemakkelijk in eenzijdige deformaties en karikaturen terecht kunnen komen.

Zo wordt de "commerciële ruilhandel" categorisch als zondig weggezet en geplaatst tegenover "de zuivere, onbaatzuchtige schenking", die alleen kan plaatsvinden als iemand is geraakt door de liefdevolle blik van God. Geen wonder dat Jan Baan vanuit de optiek van het bedrijfsleven met het priesterschap niet goed uit de voeten kon. Hij sprak niet zozeer over zijn werk als ondernemer als mogelijke offergave aan God, maar over het schenken aan liefdadigheidsdoelen, alsof dat het *summum* is van een christelijk leven midden in de wereld. En ook bij dat schenken zat zijn ego hem teveel in de weg, hoewel die toch wel ergens goed voor zal zijn, zo was zijn gedachtegang. Het doet denken aan een verwrongen (Kantiaanse) plichtenethiek, waarbij elke vorm van voldoening en vreugde verdacht is en onverbiddelijk wordt bestempeld als egoïstisch, en dus zondig en God onwaardig.

Door de zaak zo te presenteren wordt er aan voorbijgegaan dat een wederzijdse prestatie en een schenking twee verschillende fenomenen zijn, die allebei legitiem zijn en door de gelovigen in Christus 'geheiligd' kunnen worden. Denken we aan de h. Jozef die zijn brood verdiende en zijn gezin onderhield als ambachtsman en zeker doorgaans een rechtvaardige prijs voor zijn werk in rekening zal hebben gebracht. En natuurlijk Jezus zelf, die het vak en de verkoop zal hebben geleerd van Jozef, leert ons niet dat we God de Vader alleen maar kunnen *pleasen* als we alles onbaatzuchtig weggeven. Zo wordt weer duidelijk dat door het perspectief dat Luther hanteert, waarbij hij alleen let op Christus zelfgave aan het kruis, de rest van het leven van Christus helaas uit het zicht verdwijnt.

Wordt immers op deze wijze het hele bedrijfsleven niet *de facto* uitgesloten van de christelijke dienstbaarheid, terwijl juist christenen met de hen door God gegeven talenten ook worden geroepen om dáár heilig te worden door dit werk aan te bieden aan God de Vader? Uiteraard is het van belang dat christenen oppassen voor heb- en eerezucht en evenmin de beloning of de vreugde, die het werk hen verschaft, als hoofdmotief nemen voor hun handelen. Dat zou ook niet werken, want ook die vreugde is een gave van God en niet iets waar wij onszelf op kunnen trakteren. Waar het om gaat is dat christenen hun beroep (leren te) doen uit liefde tot God en de naasten en de waardering die dat eventueel oplevert dankbaar in ontvangst nemen en teruggeven aan God tot zijn eer en glorie.

2.4 Liefdevolle blik: een verandering

Het is natuurlijk waar, en mooi gezegd, dat de liefdevolle blik van God de mens niet onveranderd laat: *realiter* en *spiritualiter*. Dit klinkt een katholiek als muziek in de oren. Toch blijft het onduidelijk wat de precieze aard is van die verandering. Het lijkt erop dat dit bij Luther vooral – of alleen maar – een psychologische verandering (*spiritualiter*?) behelst; hij is zeker dat God van hem houdt en dus van zijn eindbestemming. Dit geeft weliswaar de nodige rust en sereniteit als door het geloof Christus in ons groeit, maar we blijven in gelijke mate zondaars (Luthers standpunt was dat we hier op aarde *volledig* zondaars zijn en blijven). De verandering *realiter*, als die er echt is, zit hem dus niet hierin. Nu is psychologische zekerheid wel in zekere zin een gevolg van ons geloof en onze redding in Christus, maar voor katholieken geldt doorgaans toch ook dat bijvoorbeeld christelijke ondernemers als kinderen van God in de wereld kunnen groeien in deugden bij de uitoefening van hun beroep, waarin en waardoor zij God meer eer en lof kunnen geven. Die handelingen

zijn niet *uitsluitend* van Christus in hen, maar *óók* van de ondernemers in kwestie. Ware het een exclusieve aangelegenheid van Christus (dus wel in hen, maar zonder hen), dan zou daarmee het priesterschap niet gemeenschappelijk zijn, het geen betekenis hebben en dus niet zinvol zijn. Bovendien, als wij echt bevrijd worden door Gods liefdevolle blik en dan Jezus Christus dus wel vrij van zelfzucht kunnen dienen, waarom zou dit dan niet gelden voor het aanbieden van de eucharistische gaven? Waarom geldt dan ineens dat alleen Christus die kan aanbieden en wij niet?

De “bevrijding” die Luther heeft ervaren door de liefdevolle blik van Christus is niet zozeer de bevrijding van de zonde (die is er immers nog), maar die van “prestatiedwang”. Als hieronder wordt verstaan een vorm van verwrongen “perfectionisme” en “de wil om jezelf te redden” dan is dit helemaal terecht. Dat kan de mens niet en Luther is daar in de loop van zijn leven achter gekomen. Het gevaar om hierin te vervallen bestaat voor iedereen en heeft te maken met onze menselijke hoogmoed en trots. We kunnen alleen gered worden door Jezus Christus in het Woord en Sacramenten, waar Hij niet alleen tot ons spreekt en naar ons kijkt, maar zichzelf in zijn geheel aan ons geeft. Maar als “de bevrijding van prestatiedwang” gaat betekenen – en dit is wat gebeurt bij Luther – dat elke vorm van prestatie en wederprestatie wordt verketterd en als zondig wordt gezien, dan lijkt me dit, zoals hierboven al uiteengezet, niet juist.

God stelt mensen trouwens wel degelijk een beloning in het vooruitzicht (vgl. Mc. 10, 28-31 of Mat. 5, 46-48) en vraagt ons onszelf met Hem te verenigen (vgl. Joh. 6, 53-57) en om echt ons best te doen in ons werk en de omgang met God en elkaar, ook ter verbetering (vgl. Mat. 5, 23-24 en Luc. 13, 23-24 en 17,3). Het zijn allemaal aspecten van het Woord van God die bij Luthers principiële en existentiële lezing van de Schrift in zijn hang naar heilszekerheid, uit het zicht verdwijnen of in ieder geval op de achtergrond raken.

Dit geldt ook voor de blikken van Jezus Christus. Het komt mij voor dat Luther vanwege zijn angst voor prestatiedwang zich vooral vertrouwd heeft gemaakt met slechts één blik van Jezus, namelijk de blik van Jezus aan het kruis, wanneer alles is volbracht. Maar er is niet slechts één blik waarmee Hij ons kijkt. We kunnen op basis van het Evangelie aannemen dat Jezus verschillende blikken had – en dat Hij nog steeds naar ons kijkt – al naar gelang de voorliggende situatie en omstandigheden van het geval. Nu zullen alle blikken

liefdevol zijn geweest, dus zelfs als Hij streng optrad jegens de Apostelen (Luc. 9, 55 of Mc 8, 33), de geldwisselaars (vgl. Joh. 2, 14) of de farizeeën en schriftgeleerden (vgl. Mc. 3, 5). Een andere keer is de blik van Jezus uitnodigend (vgl. Mc. 10, 21 of Joh. 1, 42), verdrietig (vgl. Luc. 19, 41) of teleurgesteld (vgl. Luc. 22, 61). Voor onze navolging van Christus *in statu viae* zou het aanbevelingswaardig zijn een voorbeeld te nemen aan zijn hele leven (*Christus totus*) opdat wij in ons hele leven helemaal gelijkvormig aan Hem kunnen worden.

3. Conclusie

Hoewel de visies, althans aan de oppervlakte, dus tamelijk ver uit elkaar lijken te liggen, was men het er op het symposium over eens dat het gemeenschappelijk priesterschap een belangrijk thema is dat zowel bij protestanten als katholieken nog lang niet tot volle wasdom is gekomen. Hier ligt dus nog een groot terrein braak. Het komt mij voor dat in het bijzonder de slag zou moeten worden gemaakt waarbij de verbinding wordt hersteld en bevorderd tussen de liturgie en het alledaagse leven van de gelovigen. Deze liggen in elkaars verlengde, zijn op elkaar gericht en hebben elkaar echt nodig.

Het groeiende bewustzijn dat iedere gedoopte gelovige niet alleen deelt in de profetische en koninklijke taak van Christus, maar ook in zijn priesterlijke taak in de wereld van het alledaagse leven en in de liturgie, dient als antidotum voor de voortschrijdende secularisatie. Die is immers juist gebaseerd op de ontkoppeling van liturgie en het leven van de gelovigen, waarbij wordt verondersteld dat liturgie en dagelijks leven twee gescheiden werelden zijn die niets met elkaar van doen hebben. Voorwaarde is dan wel dat we toestaan dat God steeds opnieuw binnen treedt in zijn schepping, zodat de gelovigen in de liturgie God daadwerkelijk, *realiter et spiritualiter*, in het Woord en Sacrament ontmoeten. De gelovigen staan 24/7 *coram Deo*, maar het hoogtepunt en wortel van het geestelijk leven midden in de wereld is de liturgie. Vanuit katholiek perspectief geldt dat de gelovigen zichzelf – met al hun taken, activiteiten en werkzaamheden, inclusief hun fouten en onvolkomenheden – kunnen laten verenigen door de Heilige Geest met Christus in de Eucharistie, en zo tot geschenk worden gemaakt aan God de Vader tot zijn meerdere eer en glorie.

Personalia

Prof. dr. Wim Moehn is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme vanwege de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland aan de PThU, vestiging Amsterdam. Daarnaast is hij als predikant verbonden aan de Hervormde wijkgemeente Centrum van de Protestantse gemeente te Hilversum.

Dr. Martijn Pouw studeerde Europees recht aan de Universiteit van Maastricht en werkte enkele jaren als advocaat en universiteitsdocent. Hij studeerde theologie aan de Pauselijke Universiteit van het Heilig Kruis in Rome. Sinds 2018 is hij priester van de prelatuur van Opus Dei. In 2019 promoveerde hij aan dezelfde universiteit op een studie over het gemeenschappelijk priesterschap.

Prof. dr. Herwi Rikhof is priester van het bisdom 's-Hertogenbosch, emeritus hoogleraar systematische theologie van de Tilburg School of Catholic Theology, pastoor van de Cenakelkerk, Heilig Landstichting in Berg en Dal.

Prof. dr. Marcel Sarot is hoogleraar systematische theologie aan de 'Tilburg University', bestuursvoorzitter van de Katholieke Vereniging voor Oecumene en bestuursvoorzitter van het Kardinaal Willebrands Archief. Hij is als permanent diaken verbonden aan de parochie St. Maarten op de Utrechtse Heuvelrug.

Prof. dr. Herman Selderhuis is rector van de Theologische Universiteit van de Christelijk Gereformeerde Kerken in Apeldoorn, hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht, directeur van Refo500.

Dr. Andreas Wöhle is theoloog, predikant van de Luthers-Evangelische gemeente in Amsterdam en voorzitter van de Evangelisch-Lutherse Synode in de Protestantse Kerk in Nederland.

Colofon

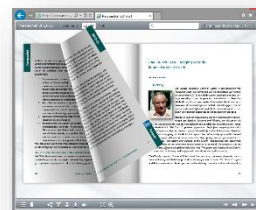
Perspectief is het Digitale Oecumenisch Theologische Tijdschrift (DOTT) van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. ISSN 2588-9354

Perspectief wordt gekenmerkt door een drievoudige doelstelling:

- Reflectie**   Perspectief biedt een platform van theologische reflectie op de vragen die in de oecumenische beweging leven. Ze biedt daartoe bijdragen van experts uit verschillende denominaties.
- Ruimte**   Perspectief wil de ruimte zoeken en tonen waarin het oecumenisch gesprek vruchtbaar wordt. Het beoogt daarmee nieuwe perspectieven voor de toekomst van de oecumenische beweging te ontsluiten.
- Jongeren**   Perspectief biedt jonge oecumenici de mogelijkheid te reflecteren op opgedane oecumenische ervaring en deze te laten weerklinken binnen de oecumenische beweging.

Perspectief verschijnt viermaal per jaar, en is gratis als digitaal tijdschrift te bekijken op de website van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, of als PDF te downloaden. De eindredactie en de vormgeving worden verzorgd door het bureau van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

- Nieuwsbrief**   Indien u op de hoogte gehouden wilt worden van de activiteiten van Perspectief kunt u zich voor de nieuwsbrief [hier aanmelden](#).
- Steunen**   U kunt ons steunen door lid of donateur van onze vereniging te worden, of door een eenmalige bijdrage, zie hiervoor onze [website](#). De Katholieke Vereniging voor Oecumene is ANBI goedgekeurd.
- Redactie**   drs. Geert van Dartel, prof. dr. Fred van Iersel, dr. Karim Schelkens, prof. dr. Peter-Ben Smit, drs. Leo van Leijsen, drs. Fokke Wouda, perspectief@oecumene.nl.

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief wordt uitgegeven door de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

